

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻՎՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆՆԱՆՔ

ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԷՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՔ

«Մաշտոցյան Մատենադարան» մատենաշար

«Մատենադարանի բարեկամներ»
բարեգործական հիմնադրամ

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

ԵՎ

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Մագաղաթ»
Հրատարակչություն

Երևան 2008 թ.

ՀՏԴ 941 (479.25): 37

ԳՄԴ 63.3 (2 Z)+74

Դ 418

Գիրքը տպագրվում է
ՀՀ Սպորտի և երիտասարդության հարցերի
նախարարության և «Մատենադարանի բարեկամներ»
բարեգործական հիմնադրամի աջակցությամբ

Խմբագիր՝ **Վանուհի Եղիշյան**

Դ 418 Դերիկյան Վարդան
Վարդանանք և հայ երիտասարդությունը. - Երևան:
Մազադաթ, 2008. - 96 էջ:

Գրքում ներկայացվում է Ավարայրի հոգևոր արժևորումը
դարերի հոլովություն, ինչպես նաև՝ Վարդանանք հիշատակի ոգե-
կոչումը նոր շրջանի հայ հասարակական ու հոգևոր-մշակութա-
յին կյանքում:

ISBN 978-99930-67-23-8

ԳՄԴ 63.3 (2Z)+74
© Վարդան Դերիկյան 2008 թ.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
ԵՎ
ՏՈՒՆՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵՏԻՑ

Դժվար է գտնել որևէ պատմության մեջ մի իշխանական տուն, որ դարերի ընթացքում մնար այնպես հավատարիմ իր տոհմական մտայնությանը և ավանդներին: Ութերորդ դարի Մուշեղը հարևան էր չորրորդ դարի Մուշեղին: Արյան հետ ժառանգում էին ընտանիքի հերոսական ոգին: Անուններն անգամ, որ անցնում էին սերնդեսերունդ, հուշարարներն էին իրենց անցյալի: Մամիկոնյան տունը հայ գինվորական կորովի մարմնացումն է, հայ ասպետական կարողության կենդանի պատկերը:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

Ավարայրը ո՛չ Տղմուտ գետի ափին սկսվեց և ո՛չ էլ Արտազի դաշտում ավարտվեց: Ավարայրը սկսվել էր Հայկի՝ Բելի դեմ մենամարտով և Վարդանանցից հետո շարունակվեց Վահանանց պայքարով, Վարդանակերտի ճակատամարտով, Անիի պաշտպանությունը, Դավիթ Բեկի ապստամբությունը, Սարգարապատի ու Լեոնահայաստանի հերոսամարտերով և Արցախով:

Վարդանանք ևս ունեին իրենց նախորդները և դարձան շարունակողները հայ ռազմական և հատկապես Մամիկոնյան ավանդների, որոնց հինգերորդ դարի սկզբում հոգևոր-իմացական մի նոր լույս ու փայլ էր հաղորդելու Թարգմանչաց շարժումը Տարոնից մինչև Վաղարշապատ:

Տարոնում էին Հին Հայաստանի պաշտամունքային նշանավոր կենտրոնները:

Տարոնում կատարվեց հայոց ընդհանրական մկրտությունը, և Վաղարշապատի կաթողիկեի՝ Հայոց եկեղեցիների մայր եկեղեցու կողքին Տարոնում էր, որ հիմնվեցին Հայոց աշխարհի քրիստոնեական առաջին սրբավայրերը:

Տարոնից էր Մեսրոպ Մաշտոցը:

Տարոնում էր և Տունն Մամիկոնեցի:

Աստղիկ դիցուհուն Վիշապաքաղն Վահագնից իր ջրերում մշուշով ծածկող (որտեղից է, ըստ ժողովրդական ստուգաբանության, «Մուշ» անվանումը) Արածանիի միզապատ ափերի նման մշուշապատ է և նախարարական այս տոհմի ծագումը:

Միջնադարում Արևելքից մինչև Եվրոպա, ընդհանրացված սովորությունը, նախարարական տներին վերագրվում էր առասպելական և կամ հեռավոր երկրներից եկած իշխանագուհիներից լինելու ծագումը:

Հայոց աշխարհում անջնջելի հիշատակներ թողած Մամիկոնյան տան ծագումը համանման ձևով կապվում է Ճենաց աշխարհի հետ: Այս մասին գրում են Պատմահայր Մովսես Խորենացին ու Փավստոս Բուզանդը, ապա և Սեբեոսն (7-րդ դար) ու Հովհանն Մամիկոնյանը (8-րդ դար):

Բուզանդը գրում է, որ Պապ թագավորը, ամաչելով Մուշեղ Մամիկոնյանի հանդեպ իր տածած կասկածներից, գրկելով Հայոց Սպարապետին, ասում է, որ նա «ծագումով մեզ չափ պատվական է, և սրա նախնիները մեր նախնիների նման էին. սրա նախնիները թողել են Ճենաց աշխարհի թագավորությունն ու եկել են մեզ մոտ, ապրել ու մեռել են մեր նախնիների համար»¹:

Առավել որոշակի են գրում Խորենացին, Սեբեոսը և Հովհանն Մամիկոնյանը՝ ներկայացնելով Մամիկոնյան անվան երեք տարբեր ստուգաբանություն: Ըստ Պատմահայր՝ Մամիկոնյանները Հայաստանում հաստատվել են Տրդատ Մեծի ժամանակ: Խորենացին գրում է, որ Ճենաց թագավորն ունեցել է երկու դայա-

¹ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, աշխտ. Մտ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, էջ 305, 307:

կորդի, որոնք եղել են մեծ նախարարներ: Նրանցից Բզդոխը իր Մամգուն եղբոր մասին չարախոսում է ձենաց թագավորին, և վերջինս հրամայում է, որ նրան սպանեն: Մամգունը, սակայն, իր գերգաստանով փախչում և գնում է պարսից Արտաշիր թագավորի մոտ: Ձենաց թագավորը պատգամաբերներ է ուղարկում Արտաշիրի մոտ, որ վերջինս իրեն հանձնի Մամգունին: Մինչ պատգամաբերները տեղ են հասնում, Արտաշիրը վախճանվում է, և գահ բարձրացած նրա որդին ասում է, որ Մամգունին չի կարող տալ, քանի որ իր հայրն էր նրան ապաստան տվել, և պատգամաբերների միջոցով հանգստացնելով ձենաց թագավորին՝ ասում է. «...այլ որպեսզի դու հանգիստ լինես, ես նրան իմ աշխարհից հալածեցի արևմտյան կողմը, աշխարհի ծայրը, որ նրա համար մահի հավասար է, ուրեմն թող իմ և քո մեջ պատերազմ չլինի»²:

Այսպիսով, Խորենացին Մամիկոնյանների ծագումը բխեցնում է Մամգունից և վերջինիս անվամբ է ստուգաբանում և նախարարական այս տան անվանումը:

Մամիկոնյան տոհմանունը, որպես ձենաց աշխարհից եկած երկու եղբայրների՝ Մամիկի և Կոնակի անունների միահյուսում է ներկայացված Սեբեոսի Պատմությանը պահպանված այն հատվածում, ուր ասվում է, թե այս երկու եղբայրները ձենաստանից եկել են Պարսից Արտաշիր թագավորի ժամանակ: Այս մասին պատմել են Հայոց Խոսրով Մեծ թագավորի արքունիքը եկած պատգամաբերները՝ ասելով, որ իրենց երկրում՝ ձենաց աշխարհում, այս մասին գուսանները երգելով պատմում են, որ Մամիկն ու Կոնակը ապստամբել են ձենաց թագավորի դեմ, որը իրենց համամայր եղբայրն էր, սակայն պարտվելով՝ ապաստանում են Արտաշիրի մոտ: Ձենաց թագավորը դեսպաններ է ուղարկում՝ պահանջելով հանձնել ապստամբ երկու եղբայրներին: Պարսից թագավորը, սակայն, նրան պատասխանում է, որ

այս երկու եղբայրների պատճառով թող խաղաղությունն իրենց միջև չվրդովվի և որ ինքը նրանց կուղարկի աշխարհի եզրը, այնտեղ, ուր արևը մայր է մտնում, և իր զորականներին պատվիրում է նրանց տանել Հայաստան, և այս երկու եղբայրներից է սերում Մամիկոնյան տոհմը³:

Այս ավանդության մի առավել հեռավոր արձագանքն է Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմություն» գործում Դեմետրեի և Գիսանեի մասին պատմվող զրույցը, թե նրանք երկու եղբայրներ էին, որոնք Հնդկաց աշխարհից դարձյալ փախչելով եկել են Հայոց աշխարհը⁴:

Ժողովուրդների երևակայության մեջ զարմանահրաշ մի հմայք, զորություն և ձգող գրավչություն ունեն հեռավոր երկրները: Հայ մատենագրության մեջ հեռավոր երկիր հասկացությունը կապվում է ձենաց աշխարհի՝ Հնդկաստանից մինչև Չինաստան ձգվող տարածքի հետ, որը մեր մատենագրության մեջ և ժողովրդական մտածողությունում ներկայացվում է որպես կատարյալի չափանիշ մի շարք հասկացություններում, ինչպես որ անպատմելի և անհավանական գեղեցկությունն է անվանվում «չնաշխարհիկ»՝ Չին աշխարհի գեղեցկություն: Դարձյալ զարմանահրաշ գեղեցկություն ունեցող սիրամարզը, որով հաճախ զարդարվում են մեր ձեռագրերի մի շարք չքեղ խորաններ, ծագում է պարսկերեն *sin*՝ չին և *marz*՝ թռչուն բառերից: Սիրամարզն իր հերթին, նույն այս երևակայությանը, գեղարվեստական պատկերավոր ընդհանրացվածությանը, իբրև հրաշագեղ մի թռչուն՝ մեր հեքիաթներում հանդես է գալիս որպես Սինամ հավք: Համանման ձևով նույն ծագումն ունի և «ձենապակի» բառը՝ որպես ձենաց աշխարհից բերված ապակի:

Ավանդությունը, այսպիսով, ցանկանալով առավել մեծ հմայք հաղորդել Մամիկոնյան տոհմին, հեռավոր ու անզուգահեռ

² Մովսես որբնացի, Հայոց Պատմություն, աշխտ. Մտ. Մախասայանցի, Երևան, 1981, էջ 271, գիրք Բ, գլ. 2Ա:

³ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխտ. Գ. Արզախյանի, Երևան, 1979, էջ 56-57:

⁴ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, աշխտ. Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1980, էջ 20:

կան հմայք ունեցող այս երկրի հետ է կապում Հայոց աշխարհի պաշտպան և ապավեն Մամիկոնյան տան ծագումը:

Պատմիչները թեև գրում են, որ նրանք Հայոց աշխարհում հաստատվել են Տրդատ Մեծի և կամ էլ նրա հոր՝ Խոսրով Մեծի ժամանակ, սակայն ոսկեդարյան մեր մատենագիրներից Ագաթանգեղոսի ու Բուզանդի վկայություններից երևում է, որ Արշակունիների թագավորության սկզբից իսկ նրանց է վստահված եղել հայոց սպարապետությունը:

Բուզանդը շարունակ շեշտում է Մամիկոնյանների թե՛ հնուց ի վեր սպարապետության պաշտոն ունենալը և թե՛ բացառիկ քաջությունն ու նվիրվածությունը Հայոց աշխարհին և գահին: Երբ գոհվում է սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը, նրա որդուն, որ «փոքր մանուկ էր, հայրենական գահն ու բարձն էին տալիս, իր պապի անունով կոչվում էր Արտավազդ: Թագավորի առաջ նրա գլուխն էին դնում հոր պատիվը, նրան տալիս էին սպարապետությունը, որովհետև մեծ վաստակավորի որդի էր, վաստակավոր տոհմից, իսկ նրանց տոհմում ուրիշ չափահաս մարդ չգտնվեց, որովհետև մեծ պատերազմում մեռել էին»:

Պատմիչն այնուհետև ասում է, որ Հայոց Խոսրով թագավորը և Վրթանես քահանայապետը պատվիրում են այնպես «պատանի Արտավազդին սնուցանել, որպեսզի մեծանալով իր նախնիների և իր հոր տեղը բռնե, քաջության գործեր կատարե ամենատեր Քրիստոսի համար և իր մարմնավոր բնիկ տերերի՝ քաջարանց Արշակունիների համար, ժողովրդի կյանքն ու տները պաշտպանե, որբերին ու այրիներին խնամակալ լինի և իր նախորդների քաջության գործերը կատարե, նրանց սպարապետության և անվանի գորավարության հաջորդը լինի մինչև իր կյանքի վերջը»⁵:

Արշակ Երկրորդը, ժառանգելով Արշակունյաց գահը, վերահաստատում է նախարարների իրավունքները: Բուզանդը, գրելով տարբեր նախարարությունների մասին, նրանց ներկայացնում է տարբեր բնորոշումներով, որոնց շարքում առանձնա-

նում են հատկապես Մամիկոնյաններին նվիրված հետևյալ տողերը. «Նույնպես և սպարապետության՝ գորավարության գործում, ճակատ առ ճակատ նիզակներով կռիվ մղելու համար, նշանակեց փառավոր ու ազնվագրի, աղավանակիր դրոշակներով, արծվի՝ վարուժանի նշաններով, աներկյուղ ու քաջասիրտ նախամարտիկ, քաջանուն, բարենշան, բարեհամբավ ու բարեգործ, պատերազմական գործերում հաջողակ Մամիկոնյանների ցեղից, բուն նախնյաց կարգերի համաձայն, որին երկինքը միշտ և հանապազ պարգևում էր հաղթության և քաջության բարի անուն պատերազմական գործերում, և տվեց նրանց գորավարության իշխանություն Մեծ Հայքի բոլոր գործերի վրա»:

Ինչպես երևում է Ագաթանգեղոսի Պատմությունից, սպարապետության պաշտոնը Մամիկոնյաններին է հանձնված եղել նաև Տրդատ Մեծի ժամանակ: Պատմիչը գրում է, որ երբ Գրիգոր Լուսավորիչը ցանկանում է առանձնանալ և ձգնակեցություն մտնել, Տրդատը Սուրբ Գրիգորի երկու որդիներին Բյուզանդիայից Հայաստան բերելու համար ուղարկում է «երեք ավագ, փառավոր, պատվական մարդկանց», որոնցից «առաջինի անունն էր Արտավազդ, որը Մեծ Հայքի բոլոր գործերի սպարապետն էր»⁶: Ճիշտ է, այստեղ Արտավազդի համար չի ասվում, թե նա Մամիկոնյան է, սակայն նա Վաչե Սպարապետի հայր և մանուկ Արտավազդի պապ Արտավազդն էր: Նաև, ինչպես նշում է Գ. Աբգարյանը, Ագաթանգեղոսի պատմության հին հունական և արաբական խմբագրություններում այս Արտավազդը Մամիկոնյան է անվանվում⁸:

Մամիկոնյաններին՝ սերնդեսերունդ Արշակունյաց գահի սպարապետ լինելն է շեշտում և Մուշեղ Մամիկոնյանը, երբ բռնելով Պապ թագավորի ձեռքը, երգվում է հավատարմորեն ծառայել՝

⁶ Նույն տեղում, էջ 107:

⁷ Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, աշխտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 479:

⁸ Տե՛ս Գ. Աբգարյան, Մամիկոնյանների գրույցի հնագույն աղբյուրը հայ մատենագրության մեջ, Բանբեր Մատենադարանի, հտ. 7, Երևան, 1964, էջ 248:

⁵ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 47:

ասելով. «Ես կապրեմ ու կմեռնեմ քեզ համար, ինչպես իմ նախնիները քո նախնիների համար, ինչպես իմ հայրը քո հոր՝ Արշակի համար, ես էլ նույնպես կմեռնեմ քեզ համար»⁹:

Մամիկոնյանները՝ սերնդեսերունդ Արշակունիներին ծառայելն է շեշտում և Մանուել Մամիկոնյանը Վարազդատ թագավորին ուղղված խոսքում, որը նենգաբար սպանել էր Մուշեղ Մամիկոնյանին: Վարազդատին նա ասում է. «Մենք բոլոր տոհմով հին ժամանակներից ի վեր հավատարմությամբ ծառայել ենք ձեզ՝ Արշակունիներին, մեր կյանքը գոհել ենք ձեզ համար, ապրել ու մեռել ենք ձեզ համար: Մեր բոլորի հին նախնիքը պատերազմների մեջ ընկան ձեզ համար. Վասակը՝ Մուշեղի հայրը, կորավ Արշակ թագավորի համար, և մենք միշտ աշխատել ենք, չարչարվել ենք ձեր ցեղի թագավորության համար: Արդ՝ փոխանակ մեզ վարձատրելու մեր ծառայությունների համար՝ դուք՝ Արշակունիներդ, կոտորեցիք նրանց՝ ովքեր թշնամիների կողմից չմեռան ու կենդանի մնացին»¹⁰:

Չնայած այս հանգամանքին՝ Մամիկոնյանները երբեք չզավեցին հայոց գահին: Մուշեղ Մամիկոնյանը նենգաբար սպանվելուց առաջ ցավով ասում է. «Իմ այնքան ծառայությունների, արյուն ու քրտինք թափելու, քրտինքս նետերի սլաքներով սրբելու վարձատրությունն ա՞յս եղավ: Բայց այս մահը երանի թե ձիու վրա ինձ հասներ...»¹¹:

Սպարապետության աստիճանում Մուշեղին հաջորդած Մանուել Մամիկոնյանն էլ վատթար մահ է անվանում անկողնում խաղաղ մահանալը, ասելով. «Մանկությունից հետ ես պատերազմների մեջ եմ մեծացել, ամեն վերք հանձն առա քաջությամբ, և ինչու ես բախտ չունեցա պատերազմի մեջ մեռնելու, քան թե այսպես անասունի պես մեռնեի: Որքան լավ կլինեք, եթե պատերազմի մեջ մեռնեի աշխարհի համար, որպեսզի եկեղե-

ցիները և Աստծո պաշտոնյաների ուխտը ոտնատակ չլինեին: Ո՞ւր էր, թե ինձ վիճակվեր մեռնել մեր աշխարհի բնիկ Արշակունի տերերի համար, մեր կանանց ու որդոց համար, աստվածապաշտ մարդկանց, եղբայրների, ընկերների և մտերիմ բարեկամների համար: Ես շատ հանդուգն էի ինձ պահում պատերազմների մեջ, բայց և այնպես ինձ վիճակվեց մեռնել վատթար մահով՝ անկողնում պառկած»¹²:

Ընդգծված այս կապակցության մեջ, ինչպես նաև մի շարք այլ դեպքերում, Մամիկոնյանները շեշտում են իրենց բնիկ տերերին, կամ ինչպես զրաբարում է ասվում՝ «բնակ տերանցն» ծառայելու մասին:

Արդ, ինչ է նշանակում բնիկ տեր: Այս շրջանում Հայաստանի վրա իրենց գերիշխանությունն էին փորձում տարածել Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան: Եվ ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը, այս բնիկ տեր արտահայտությամբ Մամիկոնյանները շեշտում են, որ իրենք ծառայում են միայն իրենց բնիկ տիրոջը՝ Հայոց Արշակունի թագավորին և ոչ թե բյուզանդական կայսրին կամ Պարսից թագավորին, եթե նրանք անգամ տիրեին էլ մեր երկրին¹³:

Իրենց բնիկ հայոց տերերին միայն ծառայելու այս հավատամբը Մամիկոնյանները հավաստեցին Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո՝ պարբերաբար ապստամբության դրոշմը բարձրացնելով այնքան ժամանակ, մինչև 885 թ. նորոգվեց հայոց պետականությունը Բագրատունյաց թագավորությամբ:

Մամիկոնյանները, սակայն, մի եզակի բացառություն չէին, այլ հավաքական մարմնավորումը հայ զինական ոգու, այն ոգու, որով հայ զինվորները, իրենց հակառակորդին զետին գլորելով, ասում էին. «Մեր Արշակ թագավորի համար»¹⁴:

Բուզանդը գրում է, որ Շապուհը, զարմացած հայոց զորքի այս նվիրվածությունից, ասում է. «Այսքան ժամանակ է, որ

⁹ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, էջ 299:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 367:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 363:

¹² Նույն տեղում, էջ 393:

¹³ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հտ. Ա, Երևան, 1966, էջ 243:

¹⁴ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 309:

նրանց տերը՝ Արշակը, կորած է նրանց համար, գտնվում է Անդամըն բերդում, Խուժաստան երկրում, բայց նրանք իրենց սիրուց այնպես էին համարում, թե նա իրենց գլուխ է կանգնած իբրև թագավոր, կամ իրենց հետ գնդի մեջ է գտնվում, իբրև պատերազմին գլուխ կանգնած, և իրենք նրա առջ իրեն են ծառայում: Այո, ասում էր նա, երանի՜ նրան, որ Հայոց գնդի տերն է, այսպիսի տիրասեր, միաբան և հավատարիմ զորքի»¹⁵:

Բուզանդն իր Պատմության հինգերորդ դպրության 20-րդ գլխում Մուշեղ Մամիկոնյանի օրինակով ցույց է տալիս, թե ինչպիսին պետք է լինի իր կյանքը հայրենիքի պաշտպանութանը նվիրաբերող զինվորը: Աբեղյանը, վկայակոչելով այս գլխի «թույլ էջը տալիս, որ թեկուզ մի կորու չափ գետին Հայոց աշխարհի սահմաններից խլվի» խոսքերը, գրում է. «Այս հերոսը, որ ապրում է իր տիրոջ և աշխարհի համար, և չի թողնում անգամ մի կորու չափ գետին հայոց երկրից վտարել, այսինքն՝ օտարացնել: Դա արդեն հայրենասիրությունն է, վիպական հերոսական անձնվիրության աղբյուրը»¹⁶:

Բուզանդի պատմության այս գլխի մասին էլ Ա. Այվազյանը գրում է, որ այն «բավական ամփոփ և հստակ վկայաբերում է 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության պրոֆեսիոնալ արժեհամակարգը, որը բաղկացած էր Արշակունյաց Հայաստանում արտոնված, կենսագործվող և քարոզվող պետական գաղափարաստության ամենակարևոր տարրերից: Այդ գաղափարական-բարոյահոգեբանական արժեքները կոչված էին դաստիարակելու հատկապես սպայակույտի շարքերը համալրող պատանիներին հայկական բանակի ելակետային նպատակների և ավանդական վարքուբարքի համաձայն, ինչպես նաև՝ ընդգծելու հայրենիքի և ժողովրդի առջև հայ ռազմիկի ունեցած պարտականությունները»¹⁷:

Եվ իր բնիկ Արշակունի տերերին ծառայող հայ զինվորությունը չէր համակերպվելու հայրենիքի անկախության կորստի հետ, երբ Հայոց աշխարհը նախ, Բուզանդի բնորոշմամբ, հնացած ձորձի նման բաժանվեց Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև, որի ժամանակ հայոց թագավորությունը վերացվեց Բյուզանդիայում և ապա 428 թ. Արշակունյաց թագավորությունը վերջ գտավ նաև պարսկական իշխանության մասում:

Արշակունյաց թագավորության անկումից կես դար էլ չանցած՝ հայոց նախարարները պարզեցին ապստամբության դրոշմ, որի դրոշակակիրը դարձյալ Մամիկոնյան տնից էր:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 311:

¹⁶ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հտ. Ա, էջ 258:

¹⁷ Արմեն Այվազյան, Հայ զինվորականության պատմական վարքականոնը 4-5-րդ դարերում, Երևան, 2000, էջ 9:

**ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

*Անմահ Վարդանանք, Ձեր հիշատակը թող զարթնեցնե մեր մեջ որդիական սիրո ամենաջերմե-
ռանդ զգացումներ և մենք սովորենք մեր հարա-
զատ մոր խանդակաթ աչքերից կաթած մի շիթ ար-
ցունքն ավելի բարձր գնահատել, քան աշխարհիս
բոլոր մարգարիտներն ու գանձերը, կյանքի ու
մահվան ասպարիզում Ձեզ առաջնորդող խաչի
դրոշը թող շարունակե առաջնորդել և մեզ, այն
երկնային իմաստությամբ լուսավորված լինին մեր
մտքերը, որ ուսուցանում է ի Տէր միայն պար-
ծիլ, այն անմահական հավատով ջերմանան մեր
սրտերը, որի դեմ անգոր են հրեշտակք եւ մար-
դիկ, սուր ու հուր եւ ջուր եւ ամենայն դառն
հարուածք:*

ՎԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆ

*Հայոց թագավորության անկումից հետո Հայաստանում իշ-
խանությունն անցավ նախարարներին, որոնք ներքին ինքնու-
րոյնություն ունեին և Պարսից արքունիք տալիս էին միայն
երկրի տարեկան հարկը:*

*Պարսից արչավանքներին իսկ Հայոց այրուձին մասնակցում
էր որպես առանձին զինական միավոր և ամեն ուղամերթից ա-
ռաջ առանձնակի պատիվներով էր ընդունվում Արյաց արքայի*

*կողմից: Ինչպես Եղիշեն է գրում, Հայոց Արտաշես թագավորի
գահընկեցությունից հետո «իշխանությունն անցավ Հայոց նա-
խարարներին, որովհետև թեպետ հարկը Պարսից արքունիք էր
գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն
էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ»¹⁸: Հայոց այրուձին
Տիգրանում ցույց տրվող պատվավոր ընդունելության մասին էլ
Եղիշեն գրում է. «Առաջվա ժամանակներում կարգն այն էր, որ
երբ Հայաստանից որևէ պատվավոր զորավարի առաջնորդութ-
յամբ հեծելազոր էր գնում Դուռը, թագավորը մարդ էր ուղար-
կում ընդառաջ և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջությունն ու
խաղաղությունը, և երկու-երեք անգամ նույնն էր անում, զորա-
հանդեսն էլ թագավորն ինքն էր անում և պատերազմ սկսելուց
առաջ նրանց իրեն մոտ գալ՝ տեղ հասնելն անգամ մեծ շնորհա-
կալության արժանի էր համարում և իր աթոռակիցների ու բո-
լոր մեծամեծների առաջ գովասանք էր տալիս ամենքին, հիշում
էր նրանց նախնիների ծառայությունները և պատմում էր նրան-
ցից յուրաքանչյուրի քաջությունը» (էջ 89):*

*Հայ նախարարական տների՝ դարերի հոլովույթում մինչ
պատմության թատերաբեմից հեռանալը Հայաստանի ունեցած
ներքին այս ինքնուրույնությունը շեշտելով՝ Ն. Ադոնցը գրում
է. «Շնորհիվ մշտապես սպառազինված ազնվականության, Հա-
յաստանը երբեք այն օրին չի հասել, որ դիաթավալ փուլի հազ-
թական թշնամու առջև, ինչպես տեսանք այդ նախարարության
անկումից հետո: Նրա օրով մեր երկիրը նվաճված չի եղել բառի
բուն իմաստով: Հռոմ, Պարսիկ, Արաբ և Բյուզանդիոն չեն կա-
րող պարծենալ, որ նախարարական Հայաստանը պարտված
դարձել է նրանց սովորական նահանգը: Դարերի ընթացքում
հայ ֆեոդալները կարողացան կռվել և պահել իրենց դիրքը և
ազատությունը: Նրանց թշնամի պետությունները ծանր փորձե-*

¹⁸ Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, աշխտ. Ե. Տեր-Մինասյանի,
Երևան, 1989, էջ 13: Այսուհետև Եղիշեից ու Փարպեցուց կատարված վկայակո-
չումների էջերը կներկայացնենք մեջբերումների վերջում:

րից հետո ընտելացան մեղմելու իրենց հավակնությունները: Տարեկան տուրք և զինվորական օգնություն, ահա այն երկու համեստ հանձնառությունները, որոնցով նախարարությունը գնում էր իր և երկրի ազատությունը արտաքին թշնամուց»¹⁹:

Նման պայմաններում բնական է, որ հայ նախարարները պետք է մտածեին երկրի անկախությունը վերականգնելու մասին նաև հինգերորդ դարում՝ այս նպատակով վարելով համապատասխան արտաքին քաղաքականություն թե՛ Բյուզանդական կայսրության և թե՛ հարևան երկրների հետ:

Պատմիչների վկայություններից երևում է, որ այս հանգամանքը քաջ գիտակցում էին Բյուզանդիան ու Պարսկաստանը և անկախության ձգտումները խեղդելուց առավել փորձում էին ուղղորդել իրենց ցանկալի ընթացքով, որը հստակորեն արտացոլվել է թե՛ Եղիշեի և թե՛ Փարպեցու գործերում: Նրանց երկերի գրություն միջև ընկած է ավելի քան չորս տասնամյակ, և անցնող այդ տարիները ժամանակային առումով որոշակիորեն տարբեր կնիք են թողել երկու պատմիչների գործերի գրություն վրա: Եղիշեի Պատմությունում ամենուր ասես կենդանիորեն ներկա են Արշակունիները, Արշակունյաց թագավորությունը, և Վարդանանց ապստամբությունն իսկ ասես իրենց բնիկ տերերին՝ Հայոց թագավորներին ծառայելու մի պոռթկում է:

Հայ նախարարները՝ Հագկերտին ուղղված պատասխանի մասին գրում են թե՛ Եղիշեն, թե՛ Փարպեցին: Փարպեցին անգամ չի նշում, թե Հայոց ավագանու և հոգևորականության համատեղ պատասխանը որտեղ է գրվել: Եղիշեն, սակայն, ոչ միայն այս նամակն է մանրամասնաբար ներկայացնում, այլև պատմիչի համար առանձնակի խորհուրդ ունի այն հանգամանքը, որ պատասխան այս թուղթը Հագկերտին գրվել է հենց «Թագավորանիստ վայր Արտաշատում» (էջ 57):

Վարդանի և Վասակի վերահսկողության ներքո գտնվող բերդերի մասին դարձյալ գրում են թե՛ Եղիշեն և թե՛ Փարպեցին:

Փարպեցին այս ամրությունները եթե կարևորում է ռազմաստրատեգիական տեսանկյունից, ապա Եղիշեն հոգևոր մեծ խորհուրդ է գտնում այն իրողությունում, որ ուխտապահ նախարարների ձեռքում էին «թագավորանիստ տեղերը» (էջ 201):

Ավարայրից առաջ Հայոց զորքի համատեղ հավաքվելը ևս Եղիշեն ներկայացնում է ասես թագավորական զորաժողով. «Թեպետև թագավոր չունեին իրենց առաջնորդ և ոչ էլ դրսից որևէ օգնական օտարներից, բայց բոլոր նախարարներն անձնական առաքինությամբ և սուրբ վարդապետների մխիթարությունով իրենց բոլոր զորքերի հետ միասին ամեն մեկն իր տնից շտապով եկան, մի տեղ հավաքվեցին, նաև ուրիշ շատ հեծելազոր, որոնք թագավորական տնից էին» (էջ 149):

Անգամ Վասակի դավաճանությունը թե՛ Եղիշեն և թե՛ հատկապես Փարպեցին որոշակիորեն պայմանավորում են Հայոց թագավոր դառնալու նրա ցանկությունը: Եղիշեն գրում է, որ Պարսից աշխարհի հազարապետ Միհրնեբսեհը Վասակին խոստացավ «ավելի մեծ իշխանություն, քան թե ուներ, և նրա ուշքը դարձրեց այնպիսի սնոտի բաների վրա, որ իր իշխանությունից վեր էր, իբր թե նրան վայել է թագավորական վիճակի հասնել. միայն թե այս գործի հնարը գտնի, թե ինչպես պետք է քանդել Հայոց ուխտի միաբանությունը, և թագավորի կամքը կատարվի այն երկրում» (էջ 183, 185):

Այս մասին առավել հստակորեն է գրում Փարպեցին: Ապստամբության ճնշումից հետո, երբ Տիգրան արքունի ատյան են տարվում հայ նախարարներն ու հոգևորականները, այնտեղ է շտապում և Վասակ Սյունին: Տիգրանի ճանապարհին նրան է հանդիպում շղթայակապ Ղևոնդ Երեցը և նրան հանդիմանելով ասում է. «Այն դեռ, որ խաբելով հրահրեց քեզ նենգել Սուրբ Ավետարանին տված ուխտի դեմ, հիմա էլ քեզ մտածել է տալիս, թե այժմ միայն Հայոց աշխարհի թագավորությամբ Արյաց արքունիքը կարող է անել քո վաստակների արժանի հատուցումը: Նրանք փոխարենը քեզ ոչինչ չեն կարող տալ: Բայց, արդարև,

¹⁹ Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 20-21:

թե որ դու կենդանի, գլուխդ ուսերիդ վրա տանես Հայաստան, կնշանակի՝ Աստված ինձ հետ չի խոսել»²⁰:

Վասակի օրինակով նաև երևում է, թե մարգպանական իշխանությունում ինչ աստիճանի ինքնուրույնություն ունենալու հայաստանը: Փարպեցին Վասակի՝ արքունիք ներկայանալու մասին գրում է. «Իսկ Սյունյաց ուխտանենդ իշխան Վասակը, իր վրա ձգելով թագավորից ստացած բոլոր պատվանշանները, եկավ, թագավորական պալատ մտավ մեծ շքեղությամբ: Քանզի թագավորներին վերաբերվող պատիվներից զատ, արքունի մի պատիվ չկար, որ նա չունենար, և կարծում էր, թե միայն Հայոց մեծ աշխարհի թագավորությունն է մնում, որին պիտի արժանանար» (էջ 195):

Հազկերտի դատական ատյանում հայ նախարարներից Արշավիր Կամսարականի՝ Վասակին ուղղված խոսքերից ևս երևում է, որ Վասակն ունեցել է քաղաքական որոշակի ծրագիր, որը, սակայն, չի կարողացել իրականացնել:

Այսպիսով, Հայոց թագավորության վերականգնման ձգտումը և երկրի ներքին ինքնուրույնությունը պահելու վճռակալությունը բավականաչափ մեծ են եղել Ավարայրին նախորդող տարիներին, որի համար էլ Հազկերտը, երբ կարողանում է հաղթել քուշաններին, ամրացնել երկրի սահմանները և հասնել Բյուզանդիայի չեզոքությանը, իսկույն ձեռնամուխ է լինում Հայաստանի ներքին ինքնավարության վերացմանը՝ այս ճանապարհի գլխավոր խոչընդոտ դիտելով Հայոց եկեղեցին:

Հազկերտը Հայաստան է ուղարկում Դենչապուհին, որպեսզի աշխարհագիր կատարի և նոր հարկերի ծանրության տակ գցի երկիրն ու եկեղեցին, որին այնուհետև հաջորդում է հավատափոխության պահանջի հրովարտակը: Հատկանշական է, որ Վարդանանց պատերազմի պատմության այս երկրորդ գլուխը՝ եղանակը (Եղիշեի մատյանում գլուխներն անվանվում են եղա-

նակ), Եղիշեն սկսում է իմացյալ մահվան մասին թևավոր այն խոսքերով, որոնք քանիցս հնչելու էին Հայոց պատմության ընթացքում. «Ինչպես որ հնում մեկն ասել է՝ չհասկացված մահը մահ է, հասկացված մահը՝ անմահություն: Ով որ չգիտես, թե ինչ է մահը, վախենում է մահից, իսկ ով գիտես մահը, նրանից չի վախենում» (էջ 29):

Այս խոսքերը միայն պատմիչի գեղարվեստական մտածողությունից ու երևակայությունից չեն բխել, այլ եղել են ժամանակի ընդհանրացած այն մտածողությունը, որով Հայոց ավագանին ու հոգևորականությունը մերժելով հավատուրացության պահանջը, Հազկերտին ուղղված թղթում գրում են. «Այս հավատից մեզ ոչ ոք չի կարող խախտել, ո՛չ հրեշտակները և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրբ և ո՛չ հուրը, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ որևէ այլ դառն հարված» (Եղիշե, էջ 81):

Իմացյալ մահվան և հայրենի հավատից չզատվելու այս հաստատակամությունը որևէ հակասության մեջ չի գտնվում Տիգրանում կատարված առերես ուրացության հետ: Ավելին, թե՛ Եղիշեն և թե՛ Փարպեցին այս ուրացությունն ինչ-որ տեղ անգամ համարում են հոգևոր անձնագոհություն և ինքնագոհողություն, որովհետև հայ նախարարները ոչ թե անհատապես իրենց հոգևոր փրկության մասին էին մտածում, այլ թե ինչ կլինի իրենցից հետո առանց առաջնորդության մնացած ժողովրդի վիճակը, եթե իրենք միայն իրենց մասին մտածելով նահատակության պսակն ընդունեն, փրկեն իրենց հոգիները և երկնային արքայությունն արժանանան:

Նույն այս փաստարկով են հայոց նախարարները դիմում Վարդանին առերես ուրացության համար՝ ասելով. «Նայի՛ր հանգիստ մտքով, տե՛ս առաջիկայում բյուր մարդկանց պատահելիք չարաչար աղետները, հիշի՛ր մայրերի հառաչանքները, մտքի՛դ բեր մանուկների ողբ ու կոծը, ծերերին ու պառավներին բռնությունը օտարության քշելը և այլ այսպիսի անհարկին ու չար վշտերը, որ պատահելու են բոլորին» (Փրպ. 117):

²⁰ Վազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, աշխտ. Բ. Ուլուքաբյանի, Երևան, 1982, էջ 183:

Մամիկոններից տերը հարկադրյալ համաձայնում է, երբ Հայոց, Վրաց և Աղվանից աշխարհների նախարարները Սուրբ Ավետարանի վրա երգվում են, որ իրենց ուրացուլթյունն առերես է լինելու և որ իրենք երբ հասնեն իրենց երկրները, դուրս են քշելու մոգերին և պայքարի են առաջնորդելու ժողովրդին:

Վարդան Մամիկոնյանը, սակայն, բոլորից առանձնանում է ոչ միայն սկզբնապես դիմադրելով առերես ուրացուլթյանն իսկ, այլև դրանից հետո Հազկերտի առջև ասված հետևյալ խոսքերով. «Իմ նախնյաց հպատակուլթյունն ու վաստակը, որ եղել են այս արքունիքի ու ձեր թագավորուլթյան հանդեպ այն ժամանակից ի վեր, երբ հաստատված են եղել ձեր տիրապետուլթյան ներքո, դուք բոլորդ գիտեք քաջագույն, և ես չէ, որ այդպիսի բաներին պետք է մեկ առ մեկ տեղեկացնեմ ձեզ, որ ավելի ստույգ գիտեք, քան թե ինքս: Իսկ թեպետ ես շատ նվազ եմ, քան իմ նախնիները, մտքումս դրել էի, որքան կարողուլթյուն կա իմ մեջ, արդար վաստակներով արժանանալ ձեր ուշադրուլթյանը: Եվ ուր գործով հասել էի ըստ ձեր հրամանի, ձեր գորազլուխներն ու իմ ընկերներն են տեսել իմ գործն ու վաստակը, որ կատարում էի անվրդով, սրտիս ուժով: Բայց այժմ այսպես եմ կամենում. կջանամ, որ եթե մինչև այժմ չեմ կատարել որևէ գործ՝ արժանի անվան ու գովասանքի, այսուհետև ամենայն գորուլթյամբ ու ուժով հնար գտնեմ, Աստծո օգնուլթյամբ կատարել այնպիսի մի գործ, որ ոչ միայն ձեր Արյաց, այլև կայսեր արքունիքում և ուրիշ ազգերի մեջ պատմվի նրա համբավը հար-հավիտյան» (Փրպ. էջ 127):

Այսպիսով, Հազկերտի առջև Հայոց սպարապետը թեկուզ և առերես ոչ թե կրակն ու արեգակն է փառաբանում, այլ այլաբանորեն ասում է, թե մի այնպիսի գործ է կատարելու, որ անջինջ հիշատակ է թողնելու, և այդ գործն էր Ավարայրը:

Ավարայրը որ միայն ուխտապահ նախարարներով չէր պայմանավորված, այլ համաժողովրդական ընդվզման արտահայտուլթյուն էր, երևում է Հայոց աշխարհում առերես ուրացածնե-

րին դիմավորելուց: Ասես փլվել էր երկրի ֆեոդալական կառուցվածքը, և մարդիկ բաժանվում էին ոչ թե ըստ դասերի՝ շինականից ու ազատից մինչև իշխան ու նախարար, այլ երկու խմբի՝ ուրացողներ և ոչ ուրացողներ:

Ավարայրն սկսվեց Անգղ գյուղաքաղաքում մոգերին քշելով և եկեղեցական արարողուլթյունները վերականգնելով, և այստեղ է, որ պարսից մոգպետը հասկանալով, որ իրենք չեն հաղթելու գալիք Ավարայրում, ասում է. «Եթե աստվածներն իրենք էլ մեզ օգնուլթյան գան, հնարավոր չէ, որ Հայաստանում հաստատուլթյուն գտնի մոգական կրոնը: ...Մարդիկ, որոնք ո՛չ շղթաներից են վախենում, ո՛չ տանջանքներից երկյուղ կրում և ո՛չ հարստուլթյունը բանի տեղ դնում և, վերջապես, որ բոլոր չարիքներից ամենից վատթարն է, մահը գերադասում են կյանքից, ո՞վ է, որ կարող է նրանց դիմադրել» (Եղիշե, 119, 121):

Ասես մոգպետի խոսքերի հավաստումը լինեն հայրենի երկրից օտար մոգերին ու զորքին դուրս քշող հայ ապստամբների հետևյալ խոսքերը. «Միայն թե քաջուլթյամբ մեռնենք, միայն թե անուն ու հոգի ժառանգենք, որ մեր մեջ կենդանի լինի Քրիստոսը, որի համար հեշտ է մյուս անգամ նորոգել մեզ հողից, ինչպես և նախկին բոլոր մեռածներին, և յուրաքանչյուրին հատուցանել իր գործերի համեմատ» (Եղիշե, էջ 137):

Վարդանանք չեն երկնչում, երբ հայոց պատմուլթյան մեջ այդ էլ որերորդ անգամ Բյուզանդիան օգնուլթյուն է խոստանում և նենգաբար խաբում: Ինչպես Եղիշեն է գրում. «Թեպետև տեսնում էին իրենց սակավուլթյունն ու երկու թագավորների միաբանուլթյունը, բայց և այնպես ամենևին չէին վհատվում ու դողում, այլ նախկին ուխտադրուլթյան համաձայն խիզախում էին» (էջ 147):

Ինչպես որ համաժողովրդական ընդվզման բարձրակետն էր Ավարայրը, այնպես էլ այդ ընդվզման գրական արտահայտուլթյան բարձրակետն են Վարդանի խոսքը ճակատամարտից առաջ և ճակատամարտի նկարագրուլթյունը, որը թեև մեկ էջից չի

անցնում, սակայն իր այս սեղմությամբ և ռազմի պատկերների ընդհանրացված նկարագրությամբ անջնջելիորեն դրոշմվել է սերունդների սրտում:

Ճակատամարտից առաջ հիշեցնելով հայ զինվորներին մինչ այդ իրենց մղած կռիվները՝ Վարդանը նրանց հորդորում է մինչ այդ եղած արիության գործերին վախկոտություն չխառնել և առավել անձնուրացությամբ մարտնչել հանուն հայրենիքի ու եկեղեցու. «Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ո՛վ իմ քաջ նիզակակիցներ, մանավանդ որ ձեզանից շատերը քաջությամբ ինձնից ավելի լավ եք և հայրենական գահի պատվով՝ ավելի բարձր. բայց երբ ձեր հոժար կամքով կարգեցիք ինձ ձեզ առաջնորդ և զորազլուխ, թող իմ խոսքերը խորթալուր և բաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Չերկնչենք ու չվախենանք հեթանոսների բազմությունից և ոչ էլ մահկանացու մարդու ահուկի սրի դեմ թիկունքներս դարձնենք, որպեսզի եթե Տերը հաղթությունը մեր ձեռքը տա, ոչնչացնենք նրանց զորությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը, իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք» (Եղիշե, էջ 205, 207): Եվ որպես ընդհանրացում եզրափակելով իր խոսքը, Ավարայրի հերոսն ասում է. «Վախը թերահավատության նշան է. թերահավատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից, նրա հետ թող վախն էլ փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից (էջ 211):

Եղիշեն Վարդան Մամիկոնյանի ու Ղևոնդ Երեցի խոսքերից հետո բերում է պարսից զորահրամանատար Մուշկան Նյուսալավուրտի խոսքերը, որոնք առաջին երկուսի հակապատկերն են և հիմնված են ոչ թե սիրո և անձնագոհություն, այլ սպառնալիքի ու պատժի վրա:

Մեկ օր՝ առավոտից մինչ երեկո տևած Ավարայրի ճակատամարտը Եղիշեն ներկայացնում է հետևյալ հատվածում. «Եվ երբ այս այսպես պատրաստվեց, երկու կողմերն էլ սրտմտությամբ և

մեծ բարկությամբ զայրացան ու գազանացած զորությամբ միմյանց վրա հարձակվեցին. երկու կողմերի աղմուկն ու աղաղակը ճայթում էր ինչպես իրար խառնված ամպերի միջից, և ձայների դղրդյունը շարժում էր լեռների քարանձավները: Բազմաթիվ սաղավարտներն ու զրահապատված զորականների զենքերը փայլում էին ինչպես արևի ճառագայթների շողեր: Նաև բազմաթիվ սուսերների շողալուց և բազմախուռն նիզակների ճոճվելուց կարծես ահագին կրակ էր թափվում երկնքից: Որովհետև ո՞վ կարող է պատմել ահավոր ձայների մեծ իրարանցումը, և թե ինչպե՛ս վահանավորների թնդյունն ու աղեղների լարերի ճայթյունը առհասարակ խլացնում էին բոլորի ականջները:

Այնտեղ պետք էր տեսնել, թե ի՛նչ մեծ տազնապ և անչափ իրարանցման սրտնեղություն կար երկու կողմերում էլ, երբ հանդուգն հարձակումով իրար էին բախվում. որովհետև թանձրամիտները հիմարանում էին, և վախկոտները վհատվում. քաջերը խիզախում էին, և անվեհեր կտրիճներն աղաղակում: Եվ ամբողջ բազմությունը իրար գլխի խմբվելով՝ գետն ամեն կողմից փակեցին, և գետի դժվարությունից վախեցած Պարսից զորքն սկսեց իր տեղում վիտալ: Իսկ Հայոց զորքն անցավ գետը, և ձի նստած մեծ զորությամբ հարձակվեց: Ուժգին թափով իրար զարկվելով՝ երկու կողմից էլ բազմաթիվ վիրավորներ գետին ընկած թփրտում էին:

Այս մեծ տազնապի մեջ դեպի վեր նայեց քաջ Վարդանը և տեսավ, որ Պարսից զորքի ընտիր-ընտիր քաջ զորականները Հայոց զորքի ձախ կողմն ընկճեցին. նա մեծ ուժով հարձակվեց այն տեղը և Պարսից զորքի աջ թևը ջարդելով՝ քշեց գազանների կողմը և շուրջը պտտելով կոտորեց մինչև նույն տեղը: Եվ այնպիսի տազնապ ու իրարանցում գցեց նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատյան գնդի հաստատուն կազմակերպությունը քայքայվեց-ցրվի եկավ, և նա դեռևս պարտություն չկրած՝ փախուստ տվեց:

Ապա աչքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան Նիսալավուրտը և

տեսալ, որ Հայոց զորքից ոմանք բաժանվել և ետ են ընկել լեռների հովիտներում: Ուստի և աղաղակ բարձրացրեց, քաջալերեց իր շուրջը գտնված Արյաց զորքին, որոնք կանգնած էին Վարդանի գնդի հանդեպ: Այնտեղ երկու կողմերն էլ իրենց պարտված էին զգում, և ընկած դիակների թիվն այնքան մեծ էր, որ նմանվում էր խորդուբորդ քարակույտերի:

Երբ այս բանը տեսավ Մուշկան Նիսալավուրտը, սպասում էր Արտաշրի գազաններին, որը նրանց վրա նստած էր բարձր դիտանոցում, ինչպես միջնաբերդում և գալարափողերի բարձր ձայնով շտապեցրեց իր գնդերին և առաջամարտիկ զորքերով շրջապատեց նրան:

Իսկ կորովի Վարդանն իր քաջ նիզակակիցներով մեծ կոտորած արեց այնտեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ ստանալու կատարյալ նահատակության պսակը:

Եվ պատերազմի գործը երկարելով՝ օրը տարածամեց և երեկոյան դեմ դադարեց. շատերն իրենց մահվան օրհասը գտան. մանավանդ որ ընկածների դիակներն այնպես խիտ էին ու իրար մոտ թափված, ինչպես անտառի կտրատված փայտերը:

Այնտեղ պետք էր տեսնել նիզակների կտրատումն ու աղեղների խորտակումը. ուստի և չէին կարողանում ստույգ որոշել երանելիների սուրբ մարմինները. և սաստիկ խուճապ ու իրարանցում էր երկու կողմերի ընկածների համար: Իսկ ուղքեր [կենդանի] էին մնացել, ցիրուցան եղան ամուր ձորերի լեռնադաշտերում. և երբ պատահում էին միմյանց, դարձյալ սպանում էին մեկմեկու: Եվ այսպես դաժան գործը շարունակվեց մինչև արևի մայր մտնելը:

Եվ որովհետև ժամանակը գարնանային էր, ծաղկալից դաշտերը լցվեցին հորդահոս արյունով: Մանավանդ երբ մեկը տեսնում էր ընկած բազմաթիվ դիակների կույտերը՝ սիրտը կտրատվում էր, և աղիքները գալարվում, լսելով խոցվածների մրմուռը, և ջարդվածների մռնչյունը, վիրավորների թավալվող սողալն ու շարժվելը, վախկոտների փախուստը, վհատվածների թաք կե-

նալը, անարի մարդկանց սրտաբեկությունը, թուլասիրտների ճիչերը, սիրելիների ողբը, մերձավորների սուգը, բարեկամների վայնասունը: Որովհետև ո՛չ թե մի կողմը հաղթեց, մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին:

Բայց որովհետև Հայոց զորավարն ընկել էր մեծ պատերազմում, այնուհետև էլ ոչ ոք գլխավոր չկար մեջտեղում, որին հենված ժողովներն մնացած զորքերը: Թեպետև ողջ մնացածներն ավելի շատ էին, քան թե մեռնողները, սակայն նրանք ցանուցիր եղան և քաջվեցին երկրի զանազան ամուր տեղերը և ուժով տիրեցին շատ գավառների ու բերդերի, որոնք ոչ ոք մինչև իսկ առնել չէր կարողանում» (Եղիշե, էջ 235-241):

Հայոց բանակից զոհվածների թիվը 1036 էր, իսկ հակառակորդի բանակից՝ 3544 հոգի: Եղիշեն գրում է, որ երկու կողմերն էլ պարտվեցին, հայերը պարտվեցին, որովհետև այս ճակատամարտում ընկավ նրանց հրամանատարը՝ քաջ Վարդան Մամիկոնյանը, իսկ պարսիկները պարտվեցին, որովհետև նրանք ավելի քան երեք անգամ շատ սպանվածներ էին տվել:

Իր սպարապետի զոհվելուց հետո Հայոց զորքը, փոքր զորաջոկատների բաժանված, ցրվում է երկրի տարբեր կողմերը և սկսում պարտիզանական կռիվներ մղել, ինչպես նաև դիմադրությունը շարունակել՝ ամրանալով երկրի անառիկ բերդերում:

Տեսնելով, որ Ավարայրից հետո ևս չի դադարում համաժողովրդական ապստամբությունը՝ Պարսից արքունիքը հարկադրված զիջումների է գնում՝ ներում շնորհելով ապստամբներին, ինչպես նաև վերահաստատելով քրիստոնեությունն ազատորեն դավանելու իրավունքը:

Եղիշեի մատյանի հերոսականության բարձրակետը եթե Վարդանի խոսքն ու Ավարայրի նկարագրությունն է, ապա հուզական առումով անգերազանցելի է Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց նվիրված հատվածը: Ավարայրի հերոսների քաջության հետ ներդաշնակ մի ամբողջություն են կազմում նրանց

տիկնանց անձնագոհ առաքինությունները:

Եղիշեի երկում ասես որպես գործող անձ է հանդես գալիս գարունը և գարնանային եղանակը, և սա միայն այն պատճառով չէ, որ Ավարայրի ճակատամարտը տեղի է ունեցել գարնանը՝ մայիսի վերջին: Գարնանը դիմելն այլաբանական սիմվոլիկ կրկնակի խորհուրդ ունի: Գարնանը նորոգվում է կյանքը, ծաղկում է բնությունը, թռչունները վերադառնում են տաք երկրներին, և նորոգվող կյանքի մեջ Ավարայրի հերոսներն իրենց կյանքն են զոհաբերում հանուն Հայոց աշխարհի գալիք գարունների: Նույն գարունն այլաբանորեն խորհրդանշում է Քրիստոսի հարությունը, երբ ձմեռային քնից՝ մեռելությունից արթնանում է բնությունը, ինչպես գրում է Կոստանդին Երզնկացին, «Այս գարունս զգալուստն Քրիստոսի պատմէ առակօք»²¹:

Եղիշեն Ավարայրը ներկայացնում է գարնան համապատկերում, և Ավարայրի յուրօրինակ մի համարժեքը եղող Հայոց աշխարհի փափկասուն կանանց նվիրված հատվածը ևս միաշաղախում է գարնան, հույսի, գվարթություն և կենսաբերություն պատկերներով պայծառ մի թախիծով և հուզականություններ ներկայացնելով նրանց սպասումը, անարյուն զոհողությունը և հավատարմությունն իրենց սիրելիներին. «Շատ ձմեռների սառույցներ հալվեցին, գարուն հասավ, և նոր ծիծեռներ եկան. կենցաղասեր մարդիկ տեսան և ուրախացան, բայց նրանք երբեք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալիներին: Գարնանային ծաղիկները նրանց միտն էին բերում իրենց հավատարիմ ամուսիններին, բայց նրանց աչքերը կարոտ մնացին նրանց երեսների ցանկալի գեղեցկությունը տեսնելու: Որսի բարակները վերջացան, և բոլորովին դադարեցին որսորդների արշավանքները: Նրանք հիշվեցին միայն գրված հիշատակարաններով, և ոչ մի տարեկան տոն նրանց հեռու օտարությունից տուն չբերեց, նրանց ճաշատեղերին նայեցին ու արտասվեցին և բոլոր ատյան-

ներում հիշեցին նրանց անունները: Շատ արձաններ էին կանգնեցված նրանց անվանը, և ամեն մեկի անունը նշանակված էր նրանց վրա» (Էջ 409):

Վարդանանց ապստամբությունը նաև յուրօրինակ ձևով կրկնությունը դարձավ Մամիկոնյան տան չորրորդ դարի հերոսական պատմություն: Այն, ինչ որ Բուզանդը գրում է Մամիկոնյան սպարապետների համար, նույնը Փարպեցին գրում է Վարդան Մամիկոնյանի համար: Այսպես, երբ Վարդանը հրաժարվում է առերես ուրանալուց, նախարարները խիստ մտահոգվում են, որ հայրենիք հասնելուց հետո իրենց ծրագրերը չեն կարող իրականացնել, քանի որ «բոլորն էին տեսել, գրքերից էլ լրիվ գիտեին, որ այդպիսի գործերը շատ անգամ գլուխ են եկել Մամիկոնյան տոհմի միջոցով և նրա միաբանությունը» (Փրպ. էջ 117):

Նույն իրավիճակը կրկնվում է, երբ նախարարները՝ հայրենիք վերադառնալուց հետո Վարդանը, հիասթափված նրանց անմիաբանությունից և վստահություն չունենալով նրանց վրա, լավ է համարում օտար աշխարհ գնալը, քան իր ոստանում որպես ուրացող ապրելը: Իմանալով, որ Հայոց սպարապետը հեռանում է երկրից, հավաքված նախարարներին ու հոգևորականներին Վասակ Սյունին ասում է. «Անհրաժեշտ է անմիջապես ընտիր քահանաներից ու Հայոց ավագանու տանուտերներից մի քանիսին ուղարկել Հայոց զորավար Վարդան Մամիկոնյանի ետևից և աղաչանքով նրանց վերադարձնել այստեղ, քանի որ առանց նրա մեր կամքն ու խորհուրդները չեն իրականանա» (Փրպ, էջ 135):

Վարդանը համաձայնում է ետ վերադառնալ, սակայն ինչպես Մանվել Մամիկոնյանն էր հիշում իրենց տոհմի անձնվեր ծառայությունը Արշակունի թագավորներին և վերջիններին ոչ երախտագետ վերաբերմունքն իրենց հանդեպ՝ ասելով, թե այսուհետ ևս ծառայելու են Հայոց գահին, թեկուզև նման վերաբերմունքի արժանանան, նույն ձևով, սակայն արդեն պատմաքաղաքական միանգամայն այլ իրավիճակում, Վարդան Մամիկոնյանն է ա-

²¹ Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, աշխտ. Ա. Մրապյանի, Երևան, 1962, էջ 150:

սոււմ. «Թող որևէ մեկը չկարծի, թե մենք փախել ենք սրի երկ-
յուղից, որից մեր տոհմի մեջ ոչ ոք ոչ մի ժամանակ չի վախե-
ցել: Իսկ թե ինչպես ընկերոջ շահի համար առավել, քան իր սե-
փական շահի համար է հոգացել իր անձնականը դրած այս տոհ-
մը, այդ դուք էլ բոլոր հայերդ ճշգրտությամբ գիտեք գրքերի
պատմությունից և ձեր ավագների պատմածներից: Բայց ձեր
այն նենգավոր խաբեությունից, որ դուք գործել եք միշտ մեր
նախնիների նկատմամբ, այդ բոլորը հիշելով էլ գնացինք մեր
անձը ազատելու: Դուք շարունակ մեզ մղել եք նեղության և
ձեր անձերից հեռու մնալով՝ միայն մեր տոհմին են վիճակվել
մեծ վշտերն ու մահերը» (էջ 137):

Հատկանշական է, որ Եղիշեն, խոսելով իր մատյանի գրութ-
յան պատճառների մասին, հերոսության դրվատմանը հավասա-
րաչափ և անգամ ավելի նշում է դավաճանության անարգման
կարևորությունը: Պատմության սկզբում դիմելով այս գործի
պատվիրատուին՝ Մամիկոնյան Դավիթ երեցին, ասում է, որ այն
գրել է, որպեսզի «շարունակ կարդաս, լսելով առաքինի քա-
ջությունը և հետ կացածների վատթարությունը» (էջ 9):

Եղիշեն, ներկայացնելով Տիգրանում կայացած ատյանը և Վա-
սակի դատապարտվելն այնտեղ, այս վեցերորդ եղանակի (գլխի)
վերջում գրում է. «Այս հիշատակարանը գրվեց նրա մասին, նրա
հանցանքները կշտամբելու և նրան մեղադրելու համար, որպես-
զի ամեն մարդ, որ լսի և իմանա այս բանը, նզովք կարգա նրա
ետևից և նրա գործերին ցանկացող չլինի» (էջ 283):

Այս հանգամանքն էլ մեծապես պայմանավորել է Եղիշեի
մատյանի բնույթը: Նա ոչ միայն սերունդներին է ավանդել տե-
ղի ունեցած ապստամբության պատմությունը, այլև իր նպա-
տակն է համարել դրվատել հայրենասիրությունը և անարգել
դավաճանությունը, որի համար էլ այս երկը առանձնակի գե-
ղարվեստականությամբ և հուզականությամբ է գրված և հիմն-
ված Վարդանի և Վասակի կերպարային հակադրության վրա:

Եղիշեի շարադրանքի խոր հուզականությունը պայմանավոր-

ված է նաև այն հանգամանքով, որ նա ոչ թե ուսումնասիրել,
աղբյուրները քննել և հավաքել է փաստերը ու դրանց հիման
վրա գրել իր պատմությունը, այլ որ Վարդանանց շարժման ժա-
մանակակիցն ու մասնակիցն է եղել և Ավարայրի ականատեսը:

Այսպես, Եղիշեն շեշտելով, որ ինքը ոչ թե իրենից է հորինել
և ոչ էլ լսածի հիման վրա գրել, ասում է. «...այլ ես ինքս ան-
ձամբ նույն տեղում պատահեցի և տեսա»: Հայոց աշխարհի
փափկասուն կանանց մասին գրելուց էլ ասում է. «Իսկ երանե-
լի առաքինիների և կապվածների ու պատերազմում ընկածների
կանանցն ամբողջ Հայոց աշխարհում ես հաշվել չեմ կարող, ու-
րովհետև չիմացածներս ավելի շատ են, քան թե իմացածներս:
Հինգ հարյուրի չափ անուն-անուն ճանաչում եմ, ո՛չ միայն
նրանցից, ովքեր ավագագույններից էին, այլև շատերին՝ կրտսե-
րագույններից» (էջ 403):

Ողջ միջնադարում Եղիշեի մատյանը եղել է պաշտամունքի
առարկա՝ բազմիցս ընդօրինակվելով, իսկ 18-19-րդ դարերում
այն ունեցել է ավելի քան երկու տասնյակ հրատարակություն-
ներ, սակայն 19-րդ դարի վերջերից սկսած՝ որոշակի թերահա-
վատություն է ձևավորվել թե՛ պատմիչի և թե՛ նրա պատմութ-
յան հանդեպ: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր երկու
պատճառով: Նախ, որ սկսած 19-րդ դարի կեսերից՝ գիտականոր-
են չհիմնավորված մի գերքննադատություն է ծավալվում, որի
նպատակն էր հայ ժողովրդին զրկել իր մեծագույն հպարտութ-
յուններից, և հատկապես Պատմահոր անմահ մատյանը մի ան-
վավեր գործ համարելով՝ սուտ և կեղծ հուշակել հայոց պատ-
մությունը և, Ղևոնդ Ալիշանի գեղեցիկ բնորոշմամբ, հայ ժո-
ղովրդին զրկել իր պատմության վավերականության վկայակա-
նից, քանի որ խորենացին է հիմքը հայ պատմագրության²²:

Եղիշեի պատմությունը ոչ ականատեսի կեղծիք հուշակելու
գլխավոր երկու փաստարկներն այն էին, թե Փարպեցին, որ

²² Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Պատմիչք և Պատմութիւնք Հայոց, Ս. Ղազար, 1901, մասն Ա, էջ 55:

Թվարկում է իր օգտագործած և իրեն հայտնի աղբյուրները, չի հիշում Եղիշեին, այնինչ, եթե նման պատմությունն գոյություն ունենար, Փարպեցին չէր կարող չիմանալ և չհիշատակել: Հետևաբար, Եղիշեի գործը գոյություն չի ունեցել մինչև Փարպեցու պատմության գրությունը և դրանից հետո ու դրա հիման վրա է գրվել և հեղինակը իր գրածին առավել վավերականություն հաղորդելու համար իրեն ներկայացրել է որպես Վարդանանց ժամանակակից: Այս փաստարկը հիմնված է երկու պատմիչների պատմությունների իրար հակադրելու անհավասարի վորձերի վրա, իբրև թե Եղիշեն ավելի գեղարվեստական և վկայաբանական մի ներբողյան է գրել, իսկ Փարպեցին՝ մի ստուգապատում պատմություն:

Եղիշեի երկի վավերականությունը ժխտելու երկրորդ փաստարկը պայմանավորված էր Վասակի խաղացած դերի վերանայմամբ: Նույն՝ 19-րդ դարի վերջերից պատմագիտության մեջ սկսեց արտահայտվել և այն տեսակետը, թե Վասակը ոչ թե դավաճան էր, այլ քաղաքական մի ուրիշ ուղղության ներկայացուցիչ, որի նպատակն էր երկիրը գերծ պահել արյունահեղությունից և ավերածությունից, իսկ Եղիշեն ու Փարպեցին, լինելով Մամիկոնյան տան պատմիչներ, միտումնավոր սևացրել են Վասակին: Միաժամանակ, քանի որ Փարպեցու մոտ Վասակն ավելի բարդ և հակասական կերպար է, քան Եղիշեի մոտ, ըստ այդմ՝ Փարպեցին համարվեց առավել վավերական հեղինակ, որի պատմության հիման վրա Եղիշեն գրել է իր պատմությունը՝ լիովին սևացնելով Վասակին:

Եղիշե-Փարպեցի հարաբերակցությունը հանգամանալից անդրադարձել են մեր ակնավոր հայագետներից Մանուկ Աբեղյանը և Ստեփանոս Մալխասյանցը՝ մանրակրկիտ քննութայամբ ցույց տալով, որ նախ Եղիշեն է գրել իր պատմությունը և ապա՝ Փարպեցին, և որ Եղիշեի հուզականությունը և շարադրանքի գեղարվեստականությունը պայմանավորված է Վարդանանց շարժման անմիջական ժամանակակիցն ու ակնատեսը լի-

նելով, որն իր կնիքն է դրել նրա մատյանի վրա:

Աբեղյանն այսպես է բնորոշում Եղիշեի Պատմությունը. «Եղիշեի մեծ երկի գեղեցիկ ձևից տարվելով՝ մեկն այդ անվանել է բանաստեղծություն, մի ուրիշը՝ վիպասանություն, մի երրորդն էլ՝ ներբողյան: Բայց դա ամենից առաջ պատմություն է, 5-րդ դարի մեծ ռազմական գործի՝ «Հայոց պատերազմի» պատմությունը, և Եղիշեն ինքը պատմիչ է: Իբրև այդպիսին, նա մեծ վարպետ է և իր գործին լուրջ վերաբերվող»²³: Անդրադառնալով Եղիշեի պատմության զգացմունքայնությանը՝ Աբեղյանը գրում է. «Նա չի կարողանում սառն, հանգիստ շարադրել, կովում է գրչով, շահագրգռված է իր պատմած դեպքերով, ինքը հուզվում է իր ազգի նեղյալ դրությունը, ցավում է, տանջվում է դրա գիտակցությամբ, հիանում, հափշտակվում է նրա հերոսների սխրագործություններով, բարկանում, ատում է իր ժողովրդի տառապանքների դրդիչներին, ոգևորվում և աշխատում է նույն զգացումները հարուցանել ընթերցողի մեջ, որպեսզի նրանք էլ իր հետ գովեն կամ պարսավեն»²⁴:

Եղիշեի հայրենասիրական ոգին Մալխասյանցը ոչ թե պատմական վավերականությունը կասկածի տակ առնող մի գործոն է դիտում, այլ հակառակը՝ այս մատյանի գլխավոր արժանիքը: Այն միտքը, որ Վարդանանց սերունդը ծնվեց 5-րդ դարասկզբի Սահակ-Մաշտոցյան Թարգմանչաց կրթամտավորական աննախադեպ շարժումից, նշանավոր հայագետը ձևակերպում է այսպես. «Գրերի գյուտը և ինքնուրույն գրականության սկիզբը դարագլուխ է կազմում հայոց պատմության մեջ: Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ու նրանց աշակերտների թարգմանիչների բեղմնավոր գործունեության հետևանքով հայ ազգը ինքնագիտակցության եկավ, ճանաչեց ու ջերմորեն սիրեց իր անցյալն ու հայրենիքը: Թեև նա հետագայում կորցրեց իր պետա-

²³ Մ. Աբեղյան, Պատմություն հայ հին գրականության, Երկեր, հտ. Գ, Երևան, 1968, էջ 329-330:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 336:

կան անկախությունը, բայց նրա մեջ մշտապես վառ մնաց ազատություն ձգտումը և այն զգացումը, որ մարդու և ժողովրդի համար ամենաբարձր բարիքը ազատությունն է և ամենասիրելի բանը՝ հայրենիքը, որի պաշտպանության համար չպետք է խնայել ոչինչ, նույնիսկ կյանքը: Հայրենիքի կարոտն ու սերը և խղճի ազատության ու քաղաքական ազատության տենչը այնուհետև անմար մնաց հայ ազգի սրտում, և նա շատ անգամներ ոտքի ելավ այն ահավոր բռնակալների դեմ, որոնք պատմության ընթացքում փորձեցին շղթայել, կաշկանդել նրա ազատությունը: Հայոց պատմությունը այդպիսի հայրենական պատերազմների, ապստամբությունների ու ըմբոստացումների մի շարան է, և այդ շարանի մեջ իր կարևորությունը ու նշանակությունը առաջնակարգ տեղ է գրավում «Վարդանանց» ապստամբությունը, որի պատմությունը գրել է հայ ժողովրդի ամենասիրելի հեղինակներից մեկը՝ «քաղցրագրուցիկ» Եղիշե վարդապետը»²⁵:

Եղիշե-Փարպեցի հակադրության և այս երկու պատմիչների գործերը միմյանց ստորադասելու փոխարեն Մալխասյանցը նշում է, որ դրանք լրացնում են մեկը մյուսին և որ Եղիշեն գրել է Վարդանանց պատերազմի անմիջական տպավորության ներքո. «Եղիշեն դեպքերի դեռևս թարմ տպավորության տակ, վերքերը դեռ լիովին չսպիացած՝ գրի է առել իր տեսածն ու լսածը, ինչ զարմանք, որ նրա երկից այնպիսի անմիջականության ու թարմության հոտ է բուրում, որ հարբեցնում է ընթերցողին, և որի հետ երբեք չի կարող համեմատվել ժամանակ անցնելուց հետո սառնությանը ամեն մանրամասնություն կռադատած ու գրված որևէ քաղաքական պատմական երկ, ինչպիսին այս դեպքում Ղազար Փարպեցու գրվածքն է: Միամտության արդյունք է այս երկու հեղինակների երկերը իբրև պատմական գրվածքներ միմյանց հետ համեմատելը և մեկի առավելությունները մյուսի

²⁵ Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, աշխտ. Ե. Տեր-Սիմասյանի, Երևան, 1947, էջ 7:

վերաբերմամբ ցույց տալը, որովհետև դրանք բոլորովին տարբեր բնույթի և տեսակի երկեր են, որոնց երբեք չի կարելի միևնույն չափանիշով մոտենալ: Ղազար Փարպեցու գրվածքն իսկական պատմություն է, որի նպատակն է պատմական եղելությունների ծագումն ու զարգացումը նկարագրել, իսկ Եղիշեի երկը, պատմական նյութ ունենալով հանդերձ, մի բանաստեղծություն է՝ լի քնարական ստաբուլա գեղումներով, որի նպատակն է «սիրելիների համար մխիթարություն, հուսացողների համար հույս և քաջերի համար քաջալերություն լինել նեղ օրերում: Այն գրված է ցույց տալու համար, որ հայրենասիրությունը, ազատության սերը ոչ մի զոհաբերության առաջ կանգ չի առնի, ամեն նեղություն ու տառապանք կկրի հայրենիքի սիրո և խղճի ազատության համար»²⁶:

Եղիշե-Փարպեցի հարաբերակցության՝ Մալխասյանցից եկող այս մոտեցումն առավել է խորացրել Հրանտ Թամրազյանը՝ նրբին դիտարկումներով ցույց տալով, որ Փարպեցին ծանոթ է եղել Եղիշեի մատյանին և առանց Եղիշեի անունը հիշատակելու՝ յուրօրինակ ներքին գրական մի վեճ մղել նրա հետ: Թամրազյանը ևս շեշտում է, որ երկու գործերի միջև եղած տարբերությունների հիմքում ընկած է այն հանգամանքը, որ Եղիշեն Ավարայրի ժամանակակիցն է եղել և այս ճակատամարտն ապրել և ընկալել է որպես կենաց մի գոտեմարտ հանուն հայոց գալիքի, իսկ Փարպեցին տասնամյակների հեռվից այն դիտել է հայոց պատմության ճակատամարտերի ընդհանուր շղթայում: Ինչպես նշանավոր գրականագետն է գրում եղիշեական շնչով. «Եղիշեն, հավատարիմ մնալով իր ժամանակի ոգուն, ձգտելով ընդգծել Ավարայրի ճակատամարտի քաղաքական ու հոգեբանական նշանակությունը, հաճախ կանգ է առել փաստերի բանաստեղծական էություն վրա՝ օգնության կանչելով նաև հույզերը, երևակայությունը, անգամ՝ չափազանցությունները: Նա եղել է ճակատամարտի մասնակից, զգացել է դավաճանների վատութ-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 14-15:

յունը և նահատակների կորստյան ցավը, գիտակցել է տառապանքի ու արյան բացառիկ նշանակությունը հայոց գալիքի համար: Իր տեսանկյունից պատմիչն իրավացի էր: Նրա ջերմաշունչ բանաստեղծական ոճը մինչև իսկ հետնորդ պատմիչներին հոգեբանորեն լիովին հասկանալի էր. չէ՞ որ ապրել է կովոզ մարդկանց մեջ, նրանց հետ եղել մտերիմ, հարազատ, տեսել է մարդկային սովորական բնավորությունների մեջ արթնացած գերմարդկային ճիգն ու վեհությունը՝ անձնուրացությունը, զգացել հայկական պետականության վերականգնման վերջին հույսերի կործանման սարսափը, որ չէր կարող պատմիչի մեջ ևս չարթնացնել հուզական անսովոր կուտակումներ ու խոհեր:

Ղազար Փարպեցին Ավարայրի մասին գրել է մոտ 40 տարի հետո: Տարիների հետ, բնականաբար, շատ բան էր փոխվել, հեռավոր ժամանակների կրքերը և մթնոլորտը այլևս չէին կարող հուզել արդեն հեռացած մարդկանց դրսևորած անսովոր ապրումներն ու խոհերը: Այս նոր պատմիչը, ապրելով Մամիկոնյանների մթնոլորտում, լսելով պատմածները, զրույցները, կարգալով իրեն՝ Եղիշեին, ուսումնասիրելով ճակատամարտի պատմությունը, Ավարայրը դիտել է ոչ իբրև միակ, այլ հայկական նորագույն պատմության բազմաթիվ դժվարագույն դրվագներից մեկը: Բնականաբար, նա ձգտել է լինել ստույգ, սթափ, ճշգրիտ, գրական օրենքներին և գիտություն կանոններին հնազանդ, աշխատել է ոչինչ չավելացնել և ոչինչ չպակասեցնել, մի հանգամանք, որը ուղիղ գծով դեմ էր գնում Եղիշեի և այլոց խոսքի պատմականորեն ու հոգեբանորեն արդարացված չափազանցությունը»²⁷:

Թամրազյանը, համեմատելով Ավարայրի ճակատամարտի՝ Եղիշեի և Փարպեցու նկարագրությունները, միանգամայն դիպուկ ձևով գրում է, որ «Փարպեցին, կարծես, խաղաղ սրտով փետրատել է արծվի թևերը»²⁸: Շարունակվող այս գուգահեռնե-

րից հետո գրականագետը, որպես ընդհանրացում, ասում է. «Տարբեր ոճով են գրում երկու հեղինակները: Բայց երկուսն էլ արդարանում են պատմության առաջ, քանի որ, ներքին հակասություններով հանդերձ, երկուսն էլ իրենց ժամանակի քաղաքական, գրական ճաշակի ու պահանջների ծնունդն են»²⁹:

Եղիշեին նվիրված գործերի շարքում Ավարայրի մատյանին բնորոշ շնչով առանձնանում է Արշակ Չոպանյանի՝ 1898թ. համիդյան ջարդերի ծանր տպավորության ներքո գրված «Հերոսները» հոդվածը: Այս վերնագիրն արդեն մի գուգահեռ է գծում Վարդանանց և 19-րդ դարավերջի հայ ֆիդայական շարժման միջև՝ մեկ անգամ ևս շեշտելով, որ Վարդանանք շարունակ կենդանիորեն ներկա են հայոց պատմության մեջ՝ լինի Ավարայրի դաշտում թե Սասնո լեռներում: Ծանր ու մղձավանջային այդ օրերին, երբ հայության լինել-չլինելու հարցը հառնել էր արյունոտ մի հարցականի նման, Վարդանանց և Վարդանանց տոնի մասին հայ գրականության ճաշակավոր քննադատը գրում է. «Մեր մեծ տոնը, մեր հավիտենական տոնն է ան: Տոնը, որով ազգ մը իր հոգին կը փառաբանե, իր գոյությունը կը հաստատե: Վարդանը հայ ցեղին խորհրդանշական դեմքն է: Գաղափար անձնավորությունն է ան, ազգ մարդը: Ֆրանսիացիները ժան դ'Արքը ունին, մենք Վարդանը ունինք»³⁰:

Բացարձակացնելով Վարդանի դերը հայոց պատմության ողջ ընթացքին՝ Չոպանյանը գրում է. «Հաղթական թագավորներ, իմաստուն վարիչներ, մեծագոր սուրբեր ունեցած ենք, և սակայն ո՛չ մեկ անուն այնքան գուրգուրանքով ու պաշտումով տարածված է մեր մեջ, որքան Վարդանինը. դրոշակ անունն է ան: Մեր հին գրականության կենդանի գիրք ա՛յն է, ուր Վարդանին պատմությունը կերգվի: Մեր հին ու նոր բանաստեղծներուն ամենն սիրական նյութը հրեղեն հեքիաթն է Ավարայրի կովին:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 321:

³⁰ Ազատապիրական գաղափարները հայ հրապարակախոսության մեջ, Երևան, 1982, էջ 323:

²⁷ Հ. Թամրազյան, Հայ քննադատություն, Ա գիրք, Երևան, 1983, էջ 315-316:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 319:

Ժողովուրդը իր անձնավորումը տեսած է այդ անվեհեր մարտիկին մեջ, որ մահվան դիմեց պահպանելու համար ազգային հավատքը, այսինքն՝ ազգային ինքնությունը»³¹:

Չոպանյանը, անդրադառնալով Վասակ-Վարդան հարաբերակցությանը, գրում է. «Մտածողներ եղած են, թե Վասակ մատնիչ մը չէր, այլ դիվանագետ մը, որ կ'ուզեր հայրենիքը փրկել ոչ թե բուռն ու աղիտաբեր, այլ խորագետ ու հանդարտ միջոցներով: Բայց ժողովուրդը եղիչներն հավատացած է, Վարդանին հարած և անոր հետևած է: Ժողովուրդը միշտ խանդավառներուն կը հետևի. և իրավունք ունի: Խանդավառներն են, որ ազգի մը հոգին կը շինեն. նորեն անոնք են, որ անկման օրերուն, զանի կվերանորոգեն. անոնք ստեղծագործներն են. հանդարտ և խոհեմ մտքերը կը կազմակերպեն ու կը կատարելագործեն ինչ որ հանդուգն և անձնվեր հոգիները ուրվագծած են»³²:

Ավարայրը հարկադրեց, որ Պարսից արքունիքը որոշակի զիջումների գնա, սակայն հալածանքները հայ նախարարների դեմ շարունակվում էին, թեև առավել թաքնված ձևերով, երբ խրախուսվում էր ուրացությունը, առաջ էին քաշվում դավաճաններն ու հայրենական ավանդներից հրաժարվածները, և այս ամենը հանգեցրին նրան, որ Ավարայրի տակավին բոցկլտացող հրդեհի կայծերից բռնկվի մի նոր ապստամբություն, և այդ նոր ապստամբությունը ուղղակիորեն դարձավ ոչ միայն Վարդանանց պատերազմի շարունակությունը, այլև տեղ-տեղ անգամ կրկնությունը:

Շարժման առաջնորդն էր Վահան Մամիկոնյանը: Վահանը Վարդան Մամիկոնյանի Հմայակ եղբոր որդին էր: Հմայակը ևս զոհվեց Վարդանանց ապստամբության ժամանակ, իսկ նրա երկու որդիներին Վասակը, որպես պատանդներ, Պարսից արքունիք էր տարել: Նրանց Հազկերտը ազատում է Վրաց Աշուղա բղեշխի խնդրանքով: Նրանք իրենց մոր՝ Զվիկ իշխանուհու հետ

ապրում են Աշուղայի տանը: Վահանը մեծանալով դառնում է Մամիկոնյան տան արժանի ժառանգը, վերահաստատվում իր տոհմական իրավունքներում: Պարսից իշխանությունը դեմ ապստամբել փորձելու կասկածանքով նա ևս կանչվում է Պարսից արքունիք: Վահանը թեև կարողանում է արդարանալ, սակայն նրան կասկածով են վերաբերվում, և այդ կասկածը միայն նրա անձով ու գործունեությամբ չէր պայմանավորված, այլ Մամիկոնյան տոհմին պատկանելությամբ: Փարպեցին վկայակոչում է Վահանի դեմ ուղղված մի չարախոսություն, որը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, թե Մամիկոնյանները, որպես ազատության դրոշակակիրներ, ինչպես են ընկալվել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Պարսից արքունիքում. «Արքունիքի մեծամեծներին, ինչպես նաև թագավորին փորձում են համոզել, թե անհնար է, որ սա Հայաստանում ապրի առանց ապստամբության: Արիներին մեկ առ մեկ հիշեցնում էին նաև նրա նախնիների գործերը, ասում էին՝ նրանցից ո՞րը չխռովեցրեց Արյաց աշխարհը և չպատճառեց մեծամեծ վնասներ ու մահեր: Արդ և սա, ասում էին, երբևէ նույն խռովությունները կհրահրի ձեր դեմ» (Փրպ. էջ 283):

Վահանանց ապստամբությունը ևս սկսվեց սակավաթիվ ուժերով: Ինչպես Վարդանանք օգնության ձեռք մեկնեցին Աղվանքին, այնպես էլ Վահան Մամիկոնյանը շտապեց Վրաստան՝ օգնության: Հատկանշական է, որ ճակատամարտերից մեկը տեղի է ունենում հենց Արտազ գավառում, ուր և Ավարայրի ճակատամարտն էր եղել:

Թե՛ Վարդանանց և թե՛ Վահանանց ժամանակ անգամ Պարսից արքունիքում անարգվեցին ուրացողներն ու դավաճանները, և հարգանքի ու պատվի արժանացան ուխտապահ ապստամբները:

Զինական քաջությունը զուգակցելով դիվանագիտական հմտությունը, ինչպես նաև օգտվելով այն հանգամանքից, որ հեփթաղներից կրած սոսկալի պարտությունից հետո, որի ժամանակ սպանվեց և Պրեոզ թագավորը, Պարսից արքունիքը փո-

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում, էջ 325:

խոում է հպատակ ժողովուրդների դեմ վարվող քաղաքականութ-
յունը, Նվարսակ բնակավայրում 484թ. կնքված հաշտության
դաշնագրով վերահաստատվում են հայ նախարարների ու եկե-
ղեցու ազատությունը, Վահան Մամիկոնյանը նախ դառնում է
Հայաստանի սպարապետ, ապա և՛ մարզպան:

Վահանանց ապստամբության հաղթական ավարտը, գինա-
կան հաղթանակներից և ճիշտ դիվանագիտությունից բացի,
պայմանավորված էր նաև երկու կարևոր հանգամանքով:

Առաջին՝ եթե Վարդանանց ժամանակ Հազկերտը կարողա-
ցավ անվտանգ դարձնել երկրի արտաքին սահմանները, ապա
Պերոզը սոսկալի պարտություն կրեց հեփթաղներից:

Երկրորդ՝ Վահանանց հաջողություններին գումարվեց և Ա-
վարայրի վերհուշը՝ Պարսից արքունիքին բերելով այն եզրակա-
ցությանը, որ հնարավոր չէ ընկճել Հայաստանը և հարկավոր է
գնալ փոխադարձ գիշումների, որոնց արդյունքում Հայաստանն
ստացավ ներքին ինքնուրույնություն:

Վարդանանց ապստամբությունից ծնված Վահանանց դաշ-
նադրությունը հայ պատմագիտության մեջ իրավամբ ընկալվել
է որպես գինական սկիզբ ունեցող և պայքարի վրա հիմնված
դիվանագիտական հաղթանակ: Վարդանանց կողքին միշտ հաշ-
վի է առնվել և այս հանգամանքը, երբ պատմության մեջ հա-
մանման իրավիճակներ են ստեղծվել:

Ինչպես ասացինք, Արշակ Չոպանյանն իր «Հերոսները» հոդ-
վածք գրել է 1898թ. համիդյան ջարդերի ծանր օրերին: Վարդա-
նանց պանծացումից հետո նա ևս չեշտում է, որ Վարդանով
սկսվածը պետք է ավարտվի Վահանով, և այս հարցադրումը
միայն տեսական, պատմագիտական դրույթ չէր, այլ որոշակիոր-
են ուներ արդիական հնչեղություն: Այդ շրջանում Կ. Պոլսի
Հայոց պատրիարքն էր համաժողովրդական սիրո արժանացած
Մատթեոս Իզմիրլյանը, ով Հայոց Հայրիկից հետո 1908 թ. դառ-
նալու էր Ամենայն հայոց կաթողիկոս:

19-րդ դարավերջին նրան էր վիճակված համարձակորեն

ընդվզել արյունոտ սուլթանի դեմ՝ պաշտպանելով երկրի հա-
յության իրավունքները, որի համար սուլթան Համիդի հրամա-
նով հեռացվում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական աթոռից, և
պատրիարք է դառնում Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը,
ով արդեն ձգտում է բուժել կոտորածների և ավերածություննե-
րի վերքերը: Իզմիրլյան՝ Երկաթյա պատրիարք-Օրմանյան՝ դի-
վանագետ պատրիարք հերթագայությունը Չոպանյանը ներկա-
յացնում է Վարդան-Վահան հաջորդայնությամբ: Վահանանց
հաջողությունը խարսխելով Վարդանանց ապստամբության
վրա՝ գրում է. «Վահան Մամիկոնյան, միանգամայն քաջ ուզ-
միկ և ճարտար դիվանագետ, կատարյալ տիպարն է ազգային
վարիչի, բայց ժողովրդի հոգիին մեջ Վահանեն շատ վեր, ամե-
նեն պայծառ լույսին մեջ, Վարդանին դեմքն է, որ կը կանգնի,
որովհետև Վարդան մեռնիլ սորվեցուց: Եվ, կը կրկնեմ, ժողո-
վուրդը իրավունք ունի: Առանց Վարդանյաններուն խիզախ
չարժումին, միմիայն խորամանկության և ճարպիկ համակեր-
պության վրա հիմնվելով, շատ հավանական է, որ հայ ժողովր-
դին կորովը պիտի թուլնար, ինք իր վրա հավատքը պիտի նվա-
զեր, և պարսկացումը, որ արդեն մասամբ սկսած էր Վարդա-
նանց դեպքեն առաջ, պիտի ընդհանրանար: Վարդանանց ա-
րարքը թոթվեց ազգը, զանի վերանորոգեց, պարսիկ վիթխարի
զորության դեմ այդ փոքրիկ խումբին անվեհեր հառաջխաղա-
ցությունը մեծ դասը տվավ ժողովրդին, թե անձնազոհության ո-
գին փրկարար ու ամրացուցիչ ուժն է, և թե անոնք սահմանված
են ապրելու, որոնք իրենց իտեալին համար մա՛հ հանձն առնել
գիտեն: Ժողովուրդը դասը հասկցավ: Շարժումը պատրաստ էր
արդեն անոր հոգիին մեջ, Վարդանանց արարքը կայծը եղավ.
մեկ հարվածով ազգը ծայրե ի ծայր բռնկեցավ. և այն հոյակապ
անսահման ցավագին դիմադրությունը սկսավ, զոր եղիչն կը
նկարագրե վսեմ էջերու մեջ»³³:

Վահանի հաղթանակն անվանելով Վարդանանց գործի պսա-

³³ Նույն տեղում, էջ 326:

կումը՝ Չոպանյանը գրում է. «Եթե ժողովուրդը իր հիացման բաժանումին մեջ կողմնակալ է, պատմական քննություն անաչառ հայեցվածքին առջև՝ երկու հերոսները իրենց ճշմարիտ դիրքովն ու իրական համեմատություններովը կը ներկայանան: Առանց Վարդանին, Հայ ժողովուրդը պիտի չի հասներ այն մեծաբորբոք խանդավառության, այն գերագույն գոհասիրության, այն խելահեղ հանդգնության, որոնց վրա հենյով Վահան կրցավ իր հնարագետ ծրագիրը հաջողցնել. բայց անշուշտ նաև առանց Վահանին ճարտար ու խորագետ քաղաքագիտությանը, Վարդանին հարուցած շարժումը պիտի հանգեր ջնջումի: Երկուքը իրար կը լրացնեն: Եվ մեր պատմությունը շատ անգամ կրկնած է այդ երկադրվազ դյուցազներգությունը»³⁴:

Այսպիսով, Չոպանյանը Վասակ-Վարդան հակադրությունը փոխարինում է Վարդան-Վահան հերթագայությունը՝ էականորեն փոխելով հարցադրման բնույթը: Վասակ-Վարդան հարցադրումը հիմնված էր մի կողմից երկիրը ավերածությունից հեռու պահելու համար զգուշավոր խոհեմ քաղաքականություն վարելու գործելակերպի վրա և մյուս կողմից՝ վերջինիս հակադրվող անձնագոհ հերոսության վրա, որի արդյունքում, սակայն, ավերվում է երկիրը: Վարդան-Վահան հերթագայությունն այնինչ խորհրդանշում է, որ դիվանագիտական խելամտությունն իսկ պետք է հիմնված լինի անձնագոհ քաղաքական վրա, որ եթե հակառակորդը չհամոզվի, որ ինքը բախվելու է Վարդանանց ինքնագոհողությանը, կարհամարհի դիմացինին և որևէ բանակցության ու զիջման չի գնա: Վարդանանց սլացքն է, որ պայմանավորելու է հաջորդող բանակցությունների բնույթը և շրջանակը:

Պատմությունը վերստին կրկնվում է 572 թ., և ապստամբությունը գլխավորում է մի նոր Վարդան Մամիկոնյան: 560-ական թթ. Հայաստանի մարզպետ է նշանակվում Սուրեն ձիհավր Վչնասպը: Նա, գալով մարզպանական կենտրոն Դվին, սկսում է հայահալած քաղաքականություն վարել, ապա հրամայում է

ատրուշաններ կառուցել Հայաստանի պարսկական մասում և առաջին հերթին՝ Դվինում, որը, բնականաբար, չեն հանդուրժում հայ նախարարները, հոգևորականությունը և ողջ ժողովուրդը: Վիճակն առավել է սրվում, երբ նոր մարզպանը փորձում է ատրուշան կառուցել հենց կաթողիկոսանիստ կենտրոնում, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Դվինում:

Հայ պատմիչներից բացի³⁵, այս մասին գրում են օտար հեղինակները: Այսպես, վեցերորդ դարի ասորի մատենագիր Հովհան Եփեսացին ասում է. «Նա [Սուրեն մարզպանը] բռնի ատրուշանի տեղ նշանակեց, և սկսեցին հիմքը փորել և պատեր կառուցել, նույն ժամանակ ճակատամարտի համար նախապատրաստություններ տեսավ»: Վերջին այս խոսքերից կարելի է ենթադրել, որ նա կանխատեսել էր, թե հայերը չեն հանդուրժի նման մի արարք: Հովհան Եփեսացին այնուհետև ասում է. «Հայերը մեկ մարդու նման հավաքվեցին և զնացին մարզպանի մոտ... այնտեղ, որտեղ նա սկսել էր կրակի տաճարի կառուցումը, նրա հետ վիճելով ասացին. մենք քրիստոնյաներ ենք և արքայից արքայի հպատակներ, բայց հավատի հարցում մենք չենք ենթարկվի կամ լսի որևէ մեկին, եթե նույնիսկ ինքը՝ անձամբ թագավորը գա և մինչև որ մեզանից վերջինը չմահանա, հեթանոսական տաճար չի կառուցվելու մեր երկրում... Սակայն մարզպանը չլսեց նրանց և իրագործեց իր մտադրությունը, Դվինում կառուցեց սասանյան կրակի տաճար՝ «տուն մոգաց»³⁶:

Ահա այս քայլն էլ պատճառ է դառնում ապստամբական մի նոր շարժման: Ապստամբության ընթացքում սպանվում է Սուրեն մարզպանը:

Այս ապստամբության մասին գրող ժամանակագրորեն ամե-

³⁵ Տե՛ս Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխ. Գ. Աբգարյան, Երևան, 1979, էջ 68, Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 136-137, Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 59, Կիրակոսի Գանձակեցոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Ա. Սեյիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 41:

³⁶ Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական Պատմություն, Ասորական աղբյուրներ, գիրք Ա, թրգմ. Հ. Մելքոնյան, Երևան, 1976, էջ 389:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 327:

նամոտ հայ հեղինակը յոթերորդ դարի պատմիչ Սեբեոսն է: Վերջինս հստակորեն տարբերակում է Ավարայրի Վարդան Մամիկոնյանին, նրան անվանելով Կարմիր Վարդան³⁷, երկրորդ Վարդանից, որի մասին գրում է. «Վարդանն Մամիկոնէից տէրն»³⁸: Ըստ Սեբեոսի, այս Վարդան Մամիկոնյանը Մելիտիների մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթել է այն զորաբանակին, որը անձամբ գլխավորել է Պարսից Խոսրով Ա Անուշըրուվան արքան:

Երկրորդ Վարդանանց այս ապստամբությունը տևել է վեց տարի³⁹ և գալիս է դարձյալ հավաստելու, որ հայ նախարարները միշտ պահել են երկրի ներքին ինքնուրույնությունը և թույլ չեն տվել անցնելու այն սահմանագիծը, որը կհամագեցներ ստրկական վիճակի առաջ գալուն: Ինչպես Նիկողայոս Աղոնցն է գրում. «Խորհուն գլուխը, իմացականությունը անհուսալի ուժ է առանց սրտի ներշնչումների: Գործնական ասպարեզում զգացական զեղումներն են մտքի իսկական թևն ու թափը: Մամիկոնյան հոսանքն էր պատրաստել այն սերմերը, որից բուսավ Բագրատունիների հունձը: Ազատասիրությունը ևս պետք ունի հոգածու ձեռքերի: Խիզախումների և բողոքի որոտումները որքան անհետևանք, այն նշանակությունն ունին, որ չեն թողնում, որ ժողովրդի խոնարհությունն ու հլուծությունը հավասարվի ստրկություն»⁴⁰:

³⁷ Պատմութիւն Սեբէոսի, էջ 65:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 67:

³⁹ Տե՛ս Ն. Հակոբյան, 572թ. ապստամբության գնահատման հարցի շուրջ, «Ավարայրի խորհուրդը» գրքում, Երևան, 2003, էջ 214-220:

⁴⁰ Ն. Արոնց, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 45:

**ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
ԵՒ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ**

Եվ ահա երբ մեր հայացքը ակամայից դեպի անցյալն է դառնում, գալիս կանգնում է մուլթ հորիզոնի վրա Վանանդի Երեցը՝ յուր անմահ ընկերակիցների լուսադեմ խմբով մեկտեղ: Նա ինձ պատկերանում է ոչ այնպես, ինչպես պատկերացել է երբեմն բանաստեղծի երևակայության առաջ՝ երկնային չնաշխարհիկ մի երևույթ, վերև օդի մեջ, այլ իբրև մի հասարակ մարդ՝ ամուր հողի վրա կանգնած, մի պարզ գյուղական քահանա՝ խաչն ու Ավետարանը ձեռքին, մի տերտեր, այո՛, մեր այս... մեր այս ժի՛ճ դարու լուսավոր սերնդի համար անչափ արհամարհելի տերտեր անունը կրող մի խեղճ մարդ, որի լեզվից սակայն մեղրի նման քաղցր խոսք է ծորում, որի հոգու պայծառությունը յուր պատկառելի դեմքի վրա է արտահայտվում: Անօրեն բռնակալներին անգամ պատկառանք ազդում, որի հետ ինքը Տէր Աստվածը խոսել է, Յուր սուրբ կարգի թարգման և վկա կարգել:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁՅԱՆ

Ղևոնդյանք հայ եկեղեցականության պարծանք սուրբերն են. իրենց վրա կ'անձնավորվի հայրենիքի և հավատքի նվիրումին գաղափարը: Վարդանանց ընկեր և քաջալերող, ժողովուրդին կյանքին մեջ բարձր պահեցին կրոնքի սրբությունը և ամենեն ականավոր գործիչները ե-

դան անոնք Հայ եկեղեցիով Հայ ազգութիւնը ապրեցնելու և պահպանելու սկզբունքին: Իրենց այդ ուղղութեան գաղտնիքը իրենց դաստիարակութեան մեջ պետք է տեսնել: Գրեթե ամենքն ալ, բացի մեկեն, որ սակայն ամենուն սիրույն առարկա մնաց միշտ, աշակերտներն էին Սահակ Մեսրոպյան դպրոցին, որ գիտցած էր անոնց մեջ գորացնել որչափ ուսման և զարգացումի՝ նույնքան սրտի և նվիրումի մարդեր:

ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՈՒՇԱԿՅԱՆ

Հայոց պատմութեան 4-5-րդ դարերի կարևորագույն իրադարձութիւններն են՝ Հայոց Դարձը, Գրերի գյուտը և Ավարայրի ճակատամարտը, և երեքն էլ կատարվել են եկեղեցի-պետութիւն գործակցութեամբ՝ Տրդատ Մեծ-Գրիգոր Լուսավորիչ, Վռամշապուհ թագավոր-Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, Վարդանանք-Ղևոնդյանք: Ավարայրում Հայ ուխտապահ նախարարները հավաքաբար Վարդանանք անվանվեցին, իսկ Ավարայրից հետո նահատակված հոգևորականները՝ Ղևոնդյանք:

Հանուն հավատի և հայրենիքի նահատակվածների հիշատակը Հայոց եկեղեցին սկսել է կատարել դեռևս Վրթանես քահանայապետի հայրապետութեան օրերից (կթղ. 333-341 թթ.): Փալստոս Բուզանդը գրում է, որ երբ իր զինակիցների հետ զոհվում է Հայոց սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը, «Վրթանես մեծ քահանայապետը օրենք սահմանեց մեր աշխարհում տարեցտարի նրանց հիշատակը կատարել, ինչպես նաև նրանց, որոնք նույն կերպով աշխարհի փրկութեան համար ընկան»⁴¹:

Բուզանդի այս խոսքերից երևում է, որ Վրթանես հայրապետի սահմանած տոնը վերաբերվել է ոչ միայն Վաչե սպարապետի

տին և նրա հետ զոհվածներին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր կրնաներին հանուն հայրենիքի պաշտպանութեան, և ինչպես գրում է Ռ. Վարդանյանը, սկզբնապես «Վարդանանց հիշատակի օրը տոնվեց Մակաբայեցվոց և Վաչեյանների հետ միասին, անշարժ տոնական օրով մինչև 8-րդ դարի 20-ական թվականները»⁴²:

Տոնացույցի վերախմբագրումից և հիշյալ տոնից Վարդանանց օրվա առանձնացումից հետո այն դարձյալ Ավարայրի ճակատամարտի օրը՝ մայիսի 26-ին չնշվեց, որովհետև «Ջատիկ-Պենտեկոստե հատվածում արգելվում էր սրբերի հիշատակի օրը կանոնելը ըստ ավանդութեան, որը վերագրվում է Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսին»⁴³: Վարդանանց տոնի այս նոր կարգավորման մասին Ռ. Վարդանյանը գրում է. «Հովհան Օձնեցին Վարդանանց հիշատակի օրը կանոնեց Բուն Բարեկենդանից առաջ ընկնող երեքշաբթի, այն է՝ Բուն Բարեկենդանի կիրակիից ետ հաշված 4-րդ օրը, և անշարժ տոնի օրը վերածվեց շարժականի»⁴⁴: Հետագայում Բուն Բարեկենդանին նախորդող այս երեքշաբթի օրը սահմանվեց Ղևոնդյանց քահանայից տոնը, իսկ Վարդանանց տոնը սկսեց կատարվել Բուն Բարեկենդանին նախորդող հինգշաբթի օրը: Տոնի ամբողջական անվանումն է՝ «Սրբոց Վարդանանց զօրավարացն մերոց՝ հազար երեսուն և վեց վկայիցն, որք կատարեցան ի մեծի պատերազմին»:

Վարդանանց հիշատակը Բուն Բարեկենդանին նախորդող հինգշաբթի օրը կատարելը, տոմարական համապատասխան հաշվարկներով պայմանավորված կարգավորումից բացի, բացատրվում է և Վրթանես կաթողիկոսի հետևյալ խոսքերով. «Նրանք, որ իրենց կյանքը չխնայեցին այս բոլորի համար, նրանք պետք է պատվվեն Քրիստոսի վկաների հետ: Ուրեմն նրանց չլանք, այլ արժանապես պատվենք նահատակների հետ. մշտական կարգ սահմանենք ամբողջ մեր աշխարհում, որ ամեն

⁴² Ռ. Վարդանյան, Հայոց Տոնացույցը, Երևան, 1999, էջ 402:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴¹ Փալստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 47:

ոք անխափան կատարե սրանց քաջութեան հիշատակը՝ ինչպես Քրիստոսի նահատակների: **Իսկ մենք տոն կատարենք և ուրախ լինենք, որ Աստված նրանցով մեզ հետ հաշտ լինի և այսուհետև խաղաղութիւն չնորհի»⁴⁵:**

Վարդանանց տոնը Բուն Բարեկենդանին տոնելը բացատրվում է ուրախ լինելուն վերաբերվող այս կապակցութեամբ, ինչպես որ Բարեկենդանն էր ուրախութեան մի օր Մեծի Պահոց տրտմալից շրջանից առաջ⁴⁶:

Վարդանանց տոնը Մեծի Պահոց շրջանին նախորդող Հինգշաբթի օրը տոնելը նաև հոգևոր մի այլ խորհուրդ ունի: Ինչպես գրում է Տ. Ղևոնդ քահանա Մայիլյանը, «Այդ օրերից հետո սկսվելու է Մեծ Պահքը՝ անձնաքննութեան և աղոթքի օրերը, երբ մեզանից ամեն մեկը պետք է քննի իր անցած ճանապարհը՝ հետազայում նույն սխալները չկրկնելու միտումով, հիշելու մեր հայրերի անցած ճանապարհը և նրանց հավատարիմ մնալու: Մեծի Պահոց օրերին ամեն մի անհատ պիտի վճռի, թե ո՞ւմ է պատկանում, ու՞մ վրա պիտի իր հույսը դնի, ո՞ր ճանապարհով պիտի գնա՝ Վասակի՞, թե՞ Վարդանի ու Ղևոնդի, այլ ճանապարհ չկա: Մեկը տանում է ստրկութեան ու մահվան, իսկ մյուսը՝ անհուսովան:

Մեծի Պահոց շրջանն էլ մի Ավարայր է ընդդեմ չար խավարի: Ահա այս խորհուրդով էլ եկեղեցին իմաստուն ձևով կարգել է տոնների այս հերթականությունը՝ մինչև Մեծ Պահքի սկսվելը, մեզ խրատելով Վարդանանց օրինակով, Ղևոնդյանների նվիրումով»⁴⁷:

Յուրաքանչյուր եկեղեցական տոնի արարողութեան ժամանակ Աստվածաշնչից եկեղեցում ընթերցվում են սուրբգրային հատկապես այն հատվածները, որոնք թեմատիկ մի ընդհան-

րութիւնն ունեն տվյալ տոնի հոգևոր խորհրդի հետ: Համանման ձևով Վարդանանց տոնն սկսվում է Սողոմոնի Իմաստութեան գրքի երրորդ գլխի հետևյալ տողերի ընթերցմամբ, որոնցում շեշտվում է, որ նահատակների նահատակութիւնը զուր չանցավ.

**Բայց արդարների հոգիներն Աստու ձեռքին են,
Եվ մահը չի մոտենալու նրանց:
Անզգամների աչքին թվաց, թե նրանք մեռան,
Եվ նրանց ելքն այս աշխարհից համարվեց տանջանք,
Իսկ նրանց հեռանալը մեզանից՝ կործանում:
Բայց նրանք գտնվում են խաղաղութեան մեջ,
Ու թեպետև մարդկանց թվում է, թե նրանք տանջվեցին,
Բայց նրանք անմահութեան հաստատ հույս ունեն,
Ինչպես և նրանք, որոնք չխուսափեցին
սակավ ինչ տառապանքից,**

**Պիտի բարիքներ գտնեն,
Քանի որ Աստված փորձեց նրանց
Եվ նրանց արժանի գտավ իրեն:
Նրանց փորձեց, ինչպես ոսկին բովի մեջ,
Եվ իբրև ողջակեզի զոհ ընդունեց նրանց:**

Տոների եկեղեցական արարողութեան ժամանակ երգվում են նաև տվյալ տոնին նվիրված շարականներ: Ղևոնդյանց տոնին նվիրված շարականները գրել են 11-րդ դարի նշանավոր մատենագիր և բանաստեղծ Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը, ինչպես նաև Ներսես Շնորհալի հայրապետը (կթղ. 1166-1173 թթ.), իսկ Վարդանանց նվիրված շարականների հեղինակն է Շնորհալի հայրապետը: Յուրաքանչյուր տոնի ներքո հավաքված շարականների ամբողջութիւնը կոչվում է կանոն, և Հայոց եկեղեցու տոներին նվիրված շարականների գրքի՝ Շարակնոցի մեջ Ղևոնդյանց և Վարդանանց տոները ներկայացված են ա-

⁴⁵ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, էջ 47:

⁴⁶ Այս մասին տես Լ. Ա. Սարգսյան, Գ. Ս. Միսոնյան, Ռ. Հ. Վարդանյան, Վարդանանց տոնի կանոնակնագումը, Աստվածաբանական ֆակուլտետի տարեգրքի Բ գրքում, Երևան, 2007, էջ 24:

⁴⁷ Տ. Ղևոնդ քհն. Մայիլյան, Ոսկեփորիկ, Երևան, 1992, էջ 22:

ուանձին կանոններով:

Ղևոնդյանց նվիրված կանոնի առաջին շարականի առաջին տան մեջ ասվում է.

Որ յառաջագոյն սահմանեցեր ըզփրկութիւն

Հայաստանեայց,

Շնորհելով մեզ հրաւիրակ զերանելին ըզՍուրբ Գրիգոր

Օրհնեմք ըզքեզ ընդ զօրս անմարմնականացն՝

Հայր ամենակարող՝⁴⁸:

Շարականագիրն այս խոսքերով դիմելով Աստծուն և նկատի ունենալով, որ առաջինը հայ ժողովուրդն է պետականորեն ընդունել քրիստոնեությունը, ասում է, թե. Հայր ամենակալ, որ սկզբնապես փրկությունը սահմանեցիր Հայաստան աշխարհի համար և մեզ շնորհեցիր Քո հրավիրակին՝ պատգամաբերին, երանելի Սուրբ Գրիգորին, օրհնում ենք Քեզ հրեշտակների գորքերի հետ միասին:

Երկրորդ տան մեջ ասվում է, որ Աստված Իրեն խաչակից ընտրեց քահանայից դասին՝ նրանցից կարգելով, նշանակելով հովիվներ և վարդապետներ: Երրորդ տան մեջ, ուղղակիորեն նկատի ունենալով Ղևոնդյանց նահատակ քահանաներին, ասում է, որ Քո անվանը զինվորյալները, ովքեր պայծառացան իրենց թափած արյամբ, հաղթությամբ պսակվեցին:

Հաջորդ շարականում, դարձյալ նկատի ունենալով Ղևոնդյանց նահատակներին, ասվում է. «Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղեցիք»: Շեշտվում է, որ երկնային հրեշտակների համար ևս ցնծություն եղավ արյամբ զարդարվածների նահատակությունը:

Ինչպես հայտնի է, պատարագը մատուցում են քահանաները: Քրիստոս, որպես բանական պատարագ, զոհ Իրեն մատուցեց աշխարհի փրկության համար: Ղևոնդյանց քահանաների՝ հանուն Հայոց աշխարհի նահատակությունը նման մի պատա-

րագ ներկայացնելով և նկատի ունենալով նրանց նահատակությունը, այսինքն՝ պատարագվելը կրակապաշտների ձեռքով, ասում է, թե ամբարիշտների և ոչ մաքուրների ձեռքով նրանք որպես պատարագ մատուցվեցին աստվածային սեղանին:

Այս շարականում կա նաև ուղղակի արձագանքը Հայաստանում 11-12-րդ դարերում սելջուկյան արշավանքներից հետո ստեղծված ծանր վիճակի, երբ ավերվում էր Հայոց աշխարհը, իսկ ժողովուրդն էլ դիմում էր արտագաղթի, և ամայանում էր Հայաստան աշխարհը: Ինչպես շարականում է ասվում.

**Հեղմամբ արեան սրբոց Քոց հօտապետաց
Զեկեղեցույ Քո ցրուեալ մանկունս ժողովեա,
Յուրախութիւն ըզվարատեալս տրտմութեամբ
Եւ արտասուեաց յորդահոս բըղխմամբ,
Փրկութեան մերոյ բաշխօղ:**

Այս տան մեջ, այսպիսով, շարականագիրը, դիմելով Աստծուն, ասում է, որ Քո սուրբ հայրապետների արյան հեղմամբ Քո եկեղեցու ցրված մանուկներին, այսինքն՝ աշխարհասփյուռ դարձող հայությունը ժողովիր և նրանց տրտմությունը ուրախության փոխիր: Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը, Անիի անկումից հետո Հայաստանում սպառնալի չափեր ընդունող արտագաղթի պայմաններում, մեր բանաստեղծության մեջ առաջինը հնչեցնում է Մայր երկրում ազգահավաքման կոչը:

Իր շեշտված հայրենասիրությունը առանձնանում է հատկապես Ներսես Շնորհալու «Նորահրաչ պսակավոր» շարականը, որը ոչ միայն Վարդանանց տոնին եկեղեցում է երգվել, այլև հնչել է թե՛ որպես ռազմի երգ և թե՛ նոր շրջանում կատարվել ազգային-հասարակական տարբեր հավաքույթներում: Ինչպես որ Եղիշեն է հիշում Վարդան Մամիկոնյանին և Ավարայրում նրա հետ ընկած նախարարներին՝ իրենց զինակիցների հետ, նույն ձևով էլ Շնորհալին է ոգեկոչում նրանց հիշատակը: Շա-

⁴⁸ Չայնքաղ շարական, Վաղարշապատ, 1888, էջ 433:

րականի առաջին տունը նվիրվում է Վարդան Մամիկոնյանին.

**Նորահրաչ պսակաւոր և զօրագլուխ առաքինեաց,
Վառեցար զինու Հոգւոյն՝ արիաբար ընդդէմ մահու,
Վարդան քաջ նահատակ, որ վանեցեր ըզթշնամին,
Վարդագոյն արեամբդ քո պսակեցեր զեկեղեցի:**

Ալիտերացիայի՝ նմանաձայնութեան սկզբունքով Վարդանին նվիրված այս առաջին տան մեջ Շնորհալին ընտրել է հատկապես վ-ով սկսվող բառեր: Միաժամանակ, քանի որ Վարդան Մամիկոնյանը պատմութեան մեջ հայտնի է նաև Կարմիր Վարդան անվանմամբ, ուր Կարմիրը հավաքական խորհրդանիշն է Ավարայրի հերոսների թափած վառ արյան, Շնորհալին իր պատկերները կազմում է վառ-ով սկսվող բառերով:

Երկրորդ տունը նվիրված է Խորեն Խորխոռունուն, որը Ավարայրի ճակատամարտում եղել է հայոց երկրորդ գնդի հրամանատարը.

**Երկնաւոր թագաւորին զինու յաղթեալ պատերազմին,
Խոհական իմաստութեամբ, խոհեմացեալ անճառապէս,
Խորէն խորհրդական և ծանուցեալ անուն բարի,
Խաչելոյն վկայ եղեալ՝ հեղմամբ արեան պսակեցաւ:**

Քանի որ այս երկրորդ տունը նվիրված էր Խորեն Խորխոռունուն, ուստի այստեղ էլ նմանաձայնութեան նույն սկզբունքով ընտրված են խ-ով բառերը:

Երրորդ տունը նվիրված է Արտակ Պալունուն և ասվում է.

**Բենական լուսով լցեալ, արիացեալն քաջ Արտակ,
Թաթաւեալ ի կարմրութիւն բոսորային բղխեալ աղբերն:**

Շնորհալու այս շարականը գրված է որպես ակորստիքոս, այ-

սինքն՝ յուրաքանչյուր տան առաջին տողի առաջին բառի առաջին տառերի կապակցմամբ, որը հայ գրականութեան մեջ անվանվում է ծայրակապ, ստացվում է Ներսեսի երգ կապակցութեամբ: Ահա այս պատճառով երրորդ տունը Շնորհալին սկսել է ինչ-որ տեղ արհեստական թվացող բենական բառով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բանաստեղծ կաթողիկոսը բանաստեղծական մեծ վարպետութեամբ և ներշնչանքով կարողացել է թե՛ բանաստեղծութեան ծայրակապը պահել, թե՛ հիշվող նահատակների անվանը համահունչ նմանաձայնություն ստեղծել և թե՛ այս ամենը ներկայացնել բանաստեղծական հուզական և ներդաշնակ ձևի մեջ:

Հաջորդ՝ չորրորդ տունը նվիրված է Հմայակ Դիմաքսյանին, ուր այս նմանաձայնությունը արտահայտվում է Հմայակ հոր ընծայեալ, հոգւովն, հանդիսադրէն բառերով:

Համանման ձևով՝ հաջորդ տունը նվիրված է Տաճատ Գնթունուն: Նա անվանվում է «Տաճատ զարմանալի»: Այս տան մեջ էլ տ-ի կիրառմամբ նրա նահատակությունը՝ երկինք փոխվելը, ներկայացվում է «տարագնաց ելիւք յերկինս» արտահայտութեամբ: Այս նմանաձայնությունը վառ է արտահայտվում նրան նվիրված տան հատկապես վերջին երկու տողերում.

**Տաճատ զարմանալի՝ տաճար եղեալ Երրորդութեանն,
Տէրունեան սուրբ խորհրդոյն՝ տուն և տեղի
արժանացեալ:**

Հաջորդ՝ Վահան Գնունուն նվիրված տան մեջ Վահան անունը ներկայացնում է սաղավարտ, պաշտպանիչ զրահ իմաստով՝ Ավարայրի այս նահատակին ներկայացնելով որպես հավատո և հայրենիքի պահպանութեան վահանի մի զրահը.

**Ստացեալ զհաւատոյ վահան յուսոյն զրահիւք ծածկեալ,
Զփրկականն սաղաւարտ ի գլուխ եղեալ զնշան խաչին,**

**Վահան վեհ երևեալ, որ մանկութեամբ նահատակեալ,
Խաչելոյն վկայ եղեալ, պսակեցաւ արեամբն իւրով:
Յոթերորդ տունը նվիրված է Արսենին, ուր նա բնորոշվում է
որպէս «Արսէնն ցանկալի»:**

Գարեգին Սրվանձտյանցին նվիրված տան մեջ ասվում է.

**Երկոքումբք հարազատովք ընտրելագոյն նահատակօք,
Յառաջեալ յամենեցունց՝ գլուխ և աւարտ մարտիրոսաց,
Նախաշաւիղ գոյով բարեաց՝ յառաջադէմն Գարեգին,
Ընկալեալ զբարբիտնն յաղթանակ նահատակացն:**

Նախավերջին տունը հավաքական կերպով նվիրված է Ավարայրի բոլոր, ինչպէս Եղիշեն է նշում՝ հազար և երեսունվեց նահատակներին.

**Րամկական խումբ հազարաց և երեսնից թիւ ընդ վեցից,
Որք ընդ նոսին նահատակեալ, արիաբար պատերազմաւ,
Եւ հեղին զարինս իւրեանց ի նորոգումն եկեղեցւոյ,
Ընդ նոսին պսակելով ի յերկնաւոր հանդիսադրէն:**

Հայրենիքի համար ընկած այն զինվորներին, ովքեր անվանապէս չեն հիշվել, Շնորհալին հավաքաբար անվանում է «րամկական խումբ», այսինքն՝ ժողովրդական գունդը, որի զինվորներն արիաբար նահատակվեցին իրենց իշխանների հետ՝ իրենց արյունը հեղելով եկեղեցու համար և նահատակութեան պսակն ընդունելով երկնային հանդիսադրից՝ երկնքից իրենց դիտողից՝ Աստծուց:

Այս շարականի վերջին տունը Սուրբ Երրորդութեանն ուղղված մի փառաբանութիւնն է, որում ասվում է, թե «եկեղեցիք Հայաստանեայց պայծառապէս զարդարեցան»՝ իրենց բարեխոսունենալով Վարդանանց սուրբ նահատակներին:

Հայ միջնադարյան բանաստեղծութեան մի ուրույն տեսակն

են գանձերը: Ի տարբերութիւն շարականների, նրանք թեև մաս չեն կազմել եկեղեցական տոների արարողութիւնների կանոնի, սակայն դարձյալ ասվել են եկեղեցում:

Առաջին գանձերը գրել է Գրիգոր Նարեկացին: Նա ևս, այս ստեղծագործութիւնների տների սկզբնատառերով ցանկանալով կազմել իր Գրիգոր անվան ծայրակապը, չափածո այս ստեղծագործութիւններից մի քանիսը սկսել է «գանձ» բառով, որը հետագայում ընդհանրանալով դարձել է երգվող այս բանաստեղծութիւնների ընդհանուր անվանումը: Շարականների նման, գանձերը ևս գրվել են եկեղեցական բոլոր տոների համար, ըստ այսմ և Գանձարան ժողովածուում գանձերի առանձին կանոններ են նվիրված նաև Վարդանանց ու Ղևոնդեանց: Եկեղեցական տոների գանձարանային կանոնը կազմված էր այդ տոնին նվիրված գանձից, տաղից, փոխից, ինչպէս նաև մեղեդիից կամ հորդորակից: Ղևոնդեանց ու Վարդանանց տոները ևս ունեն իրենց գանձարանային կանոնները, որոնք դարերի ընթացքում հարստացել են գանձարանային կանոնի մաս կազմող տարբեր միավորներով:

Ղևոնդեանց նվիրված գանձում նրանք բնորոշվում են այսպէս.

**Ղևոնդեանց քահանայութիւն, առաքինասէրք
յաղթաւղք ի մարտի:**

Ղուկասի ավետարանի «Մի՛ երկնչիր, հոտ փոքրիկ» և Պատմահոր նշանավոր հայոց փոքր ածուի հետևողութեամբ՝ շարականագիր Մովսես վարդապետն ասում է, թե դուք քարոզեցիք «հատիս այս փոքու», այսինքն՝ հայ ժողովրդին՝ նրանց հորդորելով «ի մարտ մաքառման», որով և բարի հիշատակ թողեցին «որպէս զքաջք արիք ի մարտի»⁴⁹:

Մեկ այլ «Գանձ Ղևոնդեանց եւ Սրբոց Վարդանանց» գործում, որի վերնագրում իսկ շեշտվում է, Ղևոնդեանց քահանա-

⁴⁹ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 7785, թերթ 121բ:

յից և Վարդանանց միասնությունը, ասվում է, որ Ավարայրից առաջ հայոց զորքը

**Չոգան ի դաշտն Արտազ գաւառի, ուր էր
տապանն Թաղէոսի,**

**Աստուածառաք սուրբ աշակերտի եւ հրաշագեղ
կուսին Սանդխտի,**

**Երկրպագեն Սրբոյն Գեղարդի, որ մխեցաւ
ի կողն Յիսուսի⁵⁰:**

Ինչպես հայտնի է, համաձայն հայ մատենագրության, Թաղեոս առաքյալը, գալով Հայաստան, Եդեսիայում նախ բժշկում է Աբգար թագավորին՝ իր հետ ունենալով Փրկչի կողը խոցած Աստվածամուկ Սուրբ Գեղարդը, ապա անցնում է Արտազ գավառ, ուր գտնվում էր Սանատրուկ թագավորը: Թաղեոս առաքյալի վկայաբանությունում ասվում է, որ առաքյալի՝ Արտազում քարոզության ընթացքում շատերն են քրիստոնյա դառնում, այդ թվում և Սանատրուկի Սանդուխտ դուստրը, և երբ Սանդուխտը չի լսում հորը՝ ետ դառնալու քրիստոնեությունից, զայրացած Սանատրուկը նախ նահատակում է Սանդուխտին, ապա և՛ առաքյալին:

Արտազում Սանդուխտի և Թաղեոսի նահատակության վայրում է կառուցված Թաղեոս առաքյալին նվիրված Թաղեի վանքը:

Վարդանանց մասին գրող պատմիչներից որևէ մեկի մոտ որևէ հիշատակություն չկա, թե Վարդանանք ուխտի եկած լինեն Թաղեի վանք, որը հինգերորդ դարում դեռևս պետք է լիներ առաքյալի նահատակությունից հետո այստեղ կառուցված մատուռը, թեև բացառված չէ, որ Վարդանանք կամ հայոց բանակից մի խումբ գորականներ այցելեին նվիրական այս վայրը՝ հայցելու առաքյալի և սրբուհի կույսի բարեխոսությունը:

Հատկանշական է, սակայն, որ այս գանձում ասվում է, թե Վարդանանք այստեղ երկրպագել են նաև Ս. Գեղարդին: Պատ-

մական աղբյուրներն այս մասին ևս ոչինչ չեն հաղորդում: Ինչպես հայտնի է, 13-րդ դարի կեսից Ս. Գեղարդը սկսում է պահվել Պոռոյանների տոհմական տիրույթ դարձած Այրիվանքում, որը կարճ ժամանակ անց, ի պատիվ Ս. Գեղարդի, սկսում է անվանվել Գեղարդավանք, և նույն այս շրջանում է, որ պատրաստվում է Ս. Գեղարդի նշանավոր պահարանը:

Մատենագրական աղբյուրները նաև բավական քիչ տեղեկություններ են հաղորդում, թե մինչև Այրիվանքը որտեղ է պահվել Ս. Գեղարդը: Հնարավոր է, որ առաքյալի նահատակությունից հետո այն պահված լինի Արտազում: Թաղեի վանքում անգամ 14-րդ դարում գրված հիշատակարաններում հիշվում է Ս. Գեղարդի՝ այստեղ պահվելու մասին: Այսպես, 1315 թ. Թաղեի վանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասվում է, որ այն գրվել է «ի սուրբ և յերկնահանգէտ, ի հռչակաւոր ուխտս, ի յաթոռս և ի հանգիստ սուրբ առաքելոյս Թաղէոսի, ընդ հովանեաւ ամենազաւր Աջոյն Յիսուսի, առ ոտս Սուրբ Աստուածային արեամբ ներկեալ նշանիս՝ Սուրբ Գեղարդեանս և սուրբ կուսին Սանդխտոյ»⁵¹:

Այս հիշատակարանում փաստորեն ասվում է, որ Թաղեի վանքում է պահվում Ս. Գեղարդը: Հիշատակարանի այս խոսքերից, սակայն, կարելի է նաև հասկանալ, որ Ս. Գեղարդը ոչ թե այդ ժամանակ ևս այնտեղ է պահվել, այլ որ հիշյալ ձեռագիրը գրվել է նրա հովանու ներքո, ինչպես որ գեղարդը հիշելուց առաջ գրիչը ասում է Հիսուսի ամենագոր Աջի ներքո: Ուստի այս հիշատակարանից կարելի է նաև ենթադրել, որ ժամանակին այստեղ պահված Ս. Գեղարդը հովանի է այդտեղ գրվող ձեռագրին: Հնարավոր է նաև մեկ այլ տարբերակ: Ինչպես հայտնի է, կային լեզվական կայուն կաղապարներ, որոնք ձևավորվում էին մի տեղական ժամանակի ընթացքում և կիրառվում դարձյալ մի տեղական ժամանակ: Լեզվական նման կաղապարները, որոնցով

⁵¹ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 114:

⁵⁰ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 8251, քերթ 114բ:

բնորոշվում էր ձեռագրի գրություն համար տեղի ծառայած այս կամ այն վանքը, բառացիորեն համընկնում են տասնամյակների ընթացքում գրված մի շարք ձեռագրերում, ասես դրանք ոչ միայն նույն գրիչը գրած լինի, այլև մի ձեռագրի համապատասխան հատվածը արտագրած լինի նույն վայրում գրված մեկ այլ ձեռագրից: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Թաղեի վանքի սրբությունները թվարկող լեզվական այս կաղապարը ստեղծվել է այն ժամանակ, երբ Ս. Գեղարզը պահվել է այստեղ, ապա շարունակել փոխանցվել ընդօրինակությունից ընդօրինակություն Ս. Գեղարզի՝ Այրիվանք տարվելուց հետո ևս:

Թաղեի վանքում 1330 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում դարձյալ հիշվում է Ս. Գեղարզը: Այս հիշատակարանում ասվում է, որ այն գրվել է «ի գաւառս, որ կոչի Արտագ, ընդ հովանեաւ Սուրբ առաքելոյս Թաղէոսի և աստուածամուկի Սուրբ Գեղարդեանս»⁵²: Այս հիշատակարանից ևս կարելի է եզրակացնել, որ ոչ թե այդ ժամանակ այդտեղ է պահվել Ս. Գեղարզը, այլ ժամանակին այդտեղ պահված Ս. Գեղարզը դարձել է վանքի հովանավոր գորություններից մեկը:

Վասն հավատո և վասն հայրենյաց գիտակցված նահատակություն ընթացող Վարդանանք, ուստի, բացառված չէ, որ ուխտի գային Ավարայրի շրջագծում գտնվող՝ նահատակության գաղափարն իրենում խտացնող այս սրբավայրը, և որ հիշյալ գանձի հեղինակը մատենագրական մեզ ոչ հայտնի որևէ աղբյուրից կամ Արտագում պատմվող ավանդություններից վերցնելուց այս տեղեկությունը:

Սուրբ Գեղարզին նվիրված մեկ այլ գանձում, որի հեղինակն է Առաքել Բաղիչեցին, ասվում է, որ Ս. Գեղարզը Թաղեոս առաքյալի նահատակությունից հետո այդտեղ է պահվել, և Գրիգոր Լուսավորիչը հետո այն տարել է Այրիվանք:

Նոյն եւ զԳեղարզն Սուրբ տիրական, զմածեալն արեամբ լուսոյն հայրական,

⁵² Նույն տեղում:

**Առեալ Գրիգոր զնշանն յաղթութեան,
զգործին մահու և կենդանութեան,
Ջէն Արարչին մերոյ փրկական, զազատութիւն
տանս ադամական,
Տարեալ յԱյրիվանքն հրաշագան ու եկեղեցի
չինեաց պատուական⁵³:**

Ս. Գեղարզը հիշվում է նաև Վարդանանց նվիրված մի տաղում ևս, որում ասվում է.

**Ի գաւառն Արտագու խումբ առեալ, զօրութեամբ
Գեղարդին քաջացեալ,
Ըզվրան Սուրբ Սարգսին յօրինեալ, սուրբ մարմնոյ
և արեան հաղորդեալ⁵⁴:**

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ոչ միայն Ս. Գեղարզն է հիշվում, այլև ասվում է, որ Վարդանանք Ս. Սարգսին նվիրված խորան են կանգնեցրել: Ս. Սարգսի վկայաբանությունից գիտենք, որ նա նահատակվել է Պարսկաստանում և մասունքները բերվել են Հայաստան: Այսպիսով, Վարդանանց նվիրված այս գործերում նշվում է, որ դեպ Արտագ՝ դեպ Ավարայրի դաշտ ընթացող հայոց բանակը մինչև ճակատամարտը հոգևոր մի հաղորդության մեջ է մտնում Արտագի հետ հարաբերվող սրբությունների հետ:

Գանձերը եթե ներկայացնում են տվյալ տոնի պատմություններ, ապա տաղերը, որ ծավալով անհամեմատ փոքր ստեղծագործություններ են, արդեն հուզական վերաբերմունք են արտահայտում գանձում պատմված իրադարձություն մասին՝ ըստ այդմ ունենալով առավել հուզական և գեղարվեստական շունչ: Ղևոնդյանց և Վարդանանց նվիրված գանձարանային կանոններից նման բնորոշ օրինակ է ստորև ներկայացվող տաղը.

⁵³ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 427, քերթ 297բ:

⁵⁴ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 6495, քերթ 174բ:

*Մաքուր հոգով, արիք մարմնով,
Լերո՛ւք ողբակից հայոց հաւատով,
Լացէ՛ք սգով, անդադար երգով,
Ալէլուայ, ալէլուայ:*

*Աստղ աննրման, սպարապետին,
Սրբոյն Վարդանա քաջ նահատակին,
Գրլուխ կացեալ մեծի հանդիսին,
Ալէլուա, ալէլուայ:*

*Թորգոմածին վրկայն Գարէգին,
Ջատագով եղեալ խաչեալ արքային,
Մեռաւ փութով եւ եհաս Փրկչին,
Ալէլուա, ալէլուայ:*

*է իմ ասել վասըն ուամին,
Ջոր գունդքըն հայոց քաջ գոլ պատմեցին,
Խորէն, Վահան, Արտակ, Հրմայակ,
Ալէլուա, ալէլուա:*

*Ողբամ գկորուստ հասեալ աշխարհիս Հայոց,
Գերեալ զպարծանք ազգիս զհարքըն հաւատոյս,
Քահանայիւք հանդիսիւ ուխտոյս,
Ալէլուա, ալէլուա:*

*Սուբըն Յովսէփ, զհայրն Իսահակ,
ՋՂեւոնդ վարդապետ կապեալ քարչեալ յատենի,
Խորտակեցին և գլխատեցին,
Ալէլուա, ալէլուայ⁵⁵:*

Ավարայրի ճակատամարտի՝ Եղիշեի նշանավոր նկարագրութ-
յան հետևողութեամբ գանձերում ևս գտնում ենք Ավարայրի
ճակատամարտի նկարագրությունը, ինչպես օրինակ՝ Վարդա-

նանց գանձի կանոնի միավոր եղող այս տաղի հետևյալ հատվա-
ծում.

*Ջանգիտեալ յոյժ պարսից արքային, գխորութիւն
այն Տրդմուտ մեծ գետին:
Գունդք հայոց փոյթ ի գետն հասին, և մըտեալ
ի ջուրն անկանէին,
Ձիարչաւ հարձակմամբ խաղային, անողորմ
ըզիրեարս խոցէին:
Երկոքին կողմքն անդէն զինէին, սրտմըտեալ
բարկութեամբ խաղային,
Քան ըզգագանս ընդ իրեար խառնէին, և նիզակ
և սուսեր փայլէին:
Ի ճօճել նիզակացն ահագին հրաձգութիւնք
ի յերկիր եռային,
Եւ լինէր անդ տագնապ ահագին, և վատուժքըն
սըրտիւ ճըմլէին:
Եւ ճայթմունք աղեղանց և լարին մեծ հրնչմունք
որոտմանց լինէին,
Ջքարանձաւըս լերանց շարժէին, զդաշտըն մեծ
դողացուցանէին,
Խառնեցան ընդ միմեանս երկոքին և լախտաւք
զմիմեանըս հարին⁵⁶:*

⁵⁵ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 8251, քերթ 117բ-118ա:

⁵⁶ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 6495, քերթ 175բ-176ա:

**ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
ԵՎ
ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**Խավարը լույսի պակասությունն է:
ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑԻ**

Վարդանանց տոնը լինելով հայ ժողովրդի ազգային-եկեղեցական ամենասիրված տոներից մեկը, միաժամանակ առաջին հերթին հենց երիտասարդության տոնն է և այդպես էլ ընկալվել է դարերի ընթացքում թե՛ եկեղեցու շրջագծում և թե՛ ժողովրդական տոնակատարություններում և հասարակական հանդիսություններում:

Եկեղեցական տոներին ոչ միայն շարականներ են երգվել և գանձեր ասվել, այլև բեմից քարոզներ են խոսվել:

Սկսած միջնադարից մեր Եկեղեցու նշանավոր վարդապետների խոսած այս քարոզները կամ գրի են առնվել և կամ էլ իրենք այդ քարոզների գրավոր տարբերակները դասավորելով ըստ եկեղեցական Տոնացույցի ընթացքի, կազմել են տարեկան տոների քարոզների շարք, որոնք հայ ձեռագրային ավանդույթով անվանվել են Քարոզգրքեր:

Քարոզգրքերի այս շարքում իր տարածվածությամբ առանձնանում է հատկապես Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրքը, որը կազմված է «Ձմեռան» և «Ամառան» հատորներից, ըստ տոների տարեկան ընթացքի, որոնցից առաջին հատորն ընդգրկում է Տարեմտից և Ս. Ծննդից մինչև Հոգեգալուստ ընկած տոները, իսկ երկրորդը Վարդավառից մինչև դեկտեմբերի վերջը կատարվող Ավագ տոները:

Վարդանանց տոնը քանի որ կատարվում է Բուն Բարեկենդանին նախորդող հինգշաբթի օրը, ուստի Տաթևացու Վարդանանց նվիրված քարոզները գտնվում են «Ձմեռան» հատորում⁵⁷:

Տաթևացին իր երկհատոր այս քարոզաշարում բոլորից շատ վեց քարոզ, նվիրել է Վարդանանց ու Ղևոնդյանց: Ցանկանալով առավել շեշտել այս տոնի հատկապես երիտասարդներին վերաբերվելը, հիշյալ վեց քարոզներից երեքի խորագրում ասվում է որ դրանք նվիրված են երիտասարդներին և Սրբոց Վարդանանց: Այս քարոզներից մեկը, որը խորագրված է «Վասն երիտասարդաց քարոզ, որ և Սրբոց Վարդանանց պատշաճի», որպես բնաբան ունի ժողովողի գրքի հետևյալ տողերը. «Ուրախացիր երիտասարդ քո երիտասարդությունք. թող սիրտդ քեզ զվարճացնի քո երիտասարդ օրերին» (գլուխ ԺԱ 9): Հաջորդ քարոզն էլ խորագրված է «Վասն մանկանց երիտասարդաց և Սրբոց Վարդանանց», որի համար ևս որպես բնաբան ընտրված տողերը կապվում են երիտասարդության հետ. «Հիշիր քո Արարչին քո երիտասարդության օրերին, քանի դեռ չեն եկել դառնություն օրերը, և չեն հասել այն տարիները, որոնց մասին պիտի ասես. «Կյանքից այլևս հաճույք չեմ գգում»» (գլուխ ԺԲ 1):

Երիտասարդներին և Վարդանանց նվիրված քարոզների այս շարքը սկսվում է «Վասն իմաստութեան լուսոյ և գործոց, որ և Սրբոց Վարդանանց պատշաճի» քարոզով, որի բնաբանը նույնպես ընտրված է ժողովողի գրքից. «Իմաստունի աչքերն իր գլխին են, իսկ անմիտը գնում է խավարի միջով» (գլուխ Բ 14):

Տաթևացին քարոզի սկզբում նշում է, որ Սողոմոնը իմաստությունը լույս է անվանում ասելով, թե իմաստությունը առավել է անմտությունից այնպես, ինչպես լույսը խավարից:

Տաթևացին հոգևոր-իմանալի լույսի երկու տեսակ է մատնանշում

ա) Իմաստություն լույսը

⁵⁷ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 187-222:

բ) Բարի գործերի՝ բարեգործության լույսը:

Իմաստությունը լույս և խավարը անմտությունն է անվանում հետևյալ պատճառներով: Նախ որ խավարը լույսի պակասությունն է և ինչպես լույսն է փարատում խավարը, այնպես էլ իմաստությունը անիմաստությունը: Տեսանելի լույսով պայծառանում է աչքը և իմանալի՝ մտավոր լույսով միտքը:

Լույսով երևում է ճանապարհի ընթացքը և այդ ճանապարհին եղած խորխորատներն ու որոգայթները և իմաստությունն էլ ցույց է տալիս օրինավոր և ճշմարիտ ճանապարհը:

Լույսով երևում են բարեկամների և հակառակորդների դեմքերը և իմաստությամբ՝ չարն ու բարին, հրեշտակայինն ու սատանայականը:

Լույսը ուրախացնում է և խավարը տրտմեցնում:

Ինչպես որ լույսով են ճանապարհ գնում, այնպես և իմաստությամբ պետք է գործեն:

Ինչպես լույսն է թափանցում և անցնում ջրի և ապակու միջով, այնպես էլ իմաստությամբ մտովի տարբեր արգելքներ ենք հաղթահարում:

Նույնը վերաբերվում է և բարության լույսին: Ինչպես որ լույսով են երևում բարեկամներն ու թշնամիները, այնպես էլ մարդիկ են զանազանվում իրենց բարի և չար գործերով:

Լույսը հանգստացնում է աչքերը և բարությունը մարդկային հոգին:

Լույսը ցրում է խավարը և բարեգործությունը մեղքերը:

Ինչպես որ լույսը առավել լավ է թափանցում պարզ օդով և ջրով, այնպես էլ մարդը առաքինության բարի գործերով փայլում է, երբ իր հոգուց ցրում է մեղքի թանձրությունը:

Լույսը կարող է լինել արեգակի, լուսնի, կանթեղի, սակայն որտեղից էլ որ այն բխի լուսավորում է: Նույն ձևով էլ տարբեր կարող են լինել բարի և առաքինի գործերը, նրանք սակայն բոլորն էլ հոգին են զարդարում և պայծառացնում:

Լույսի թե՛ աննյութական և թե՛ մասնիկավոր լինելը Տաթևա-

ցին հետևյալ ձևով է բացատրում. լույսի բխումը աննյութական է, իսկ աչքով տեսնելը՝ նյութական: Ինչպես ինքն է գրում «Ձլոյսն անմարմին մարմին ասեն, զի ըստ որում յանկարծակի ծագէ, անմարմին է և ըստ որում զգայութեամբ տեսանի՝ մարմին է»:

Նույնը վերաբերվում է և բարի գործերին: Բարեգործությունը նյութապես, մարմնաբար ենք կատարում, սակայն այն մեր հոգին է զարդարում:

Լույսը ստվերով է ծածկվում և բարի գործերը խափանվում, դադարում են կյանքում գործած մեղքերով:

Լույսի և խավարի այս քննությունից հետո, որով Տաթևացին խորհրդանշական կերպով նկատի ունի Վարդանանց և ուրացողներին, ասում է, թե ահա այսպես փայլեցին Վարդանանք, իսկ ուրացողները մնացին խավարի մեջ:

Տաթևացին այնուհետև անցնելով ժողովողի «Իմաստունի աչքը իր գլխին է» խոսքերի բացատրությանը ասում է, որ կենդանի բոլոր արարածների աչքը, որով տեսնում են աշխարհը, գլխի վրա է, որովհետև գլուխը մարմնի պատվականագույն և կարևորագույն մասն է, ուր «բնաւորեալ են» գտնվում են հինգ զգայությունները, որոնցով մարդը տեսնում է և լսում է, հոտոտում և ճաշակում և շոշափում, իսկ մարմնի մյուս անդամները ունեն միայն «չօջափական զգայութիւն»:

Երկրորդ քարոզի համար որպես բնաբան դարձյալ բերված են ժողովողի նույն խոսքերը: Առաջին քարոզում բացատրելով գլխի պատվականագույն լինելը մարմնի մյուս մասերից, այս քարոզում ժողովողի հիշյալ խոսքերը Տաթևացին արդեն կապում է Վարդանանց խորհրդի հետ: Գլուխ և մարմին հարաբերակցությունը համեմատելով տիրոջ և ծառայի հետ, ասում է, թե ինչպես թագավորը իշխանների իշխանն է, և իշխանները տերերն ու կառավարողներն են իրենց իշխանության ներքո եղողների, այնպես էլ զորավարները գլուխը և իշխանն են իրենց զորքերի, ինչպես, որ «Սուրբ Վարդան Մամիկոնեան ի վերա զօ-

րացն Հայոց, որք հրամանաւ նորին նահատակեցան և պսակեցան ի Քրիստոսէ»:

Նրանք ուժքեր իմաստուն են, իրենց իշխանին լսում են, իսկ ուժքեր անմիտ են, ապստամբում են և դեպ խավարն են գնում, ինչպես որ «ուրացողն Վասակ՝ ապստամբեալ ի զօրավարէն Հայոց ի մեծէն Վարդանայ, աստ չարաչար մահուամբ մարմնով սատակեցաւ ի Պարսս և անդ զանէծս և զյաւիտենից տանջանս ընկալաւ ի Տեառնէ»: Այսպիսով ըստ Տաթևացու Վարդան Մամիկոնյանը լինելով Հայոց գործերի հրամանատարը՝ սպարապետը, գլուխն էր Հայոց գործի՝ մարմնի, և Վասակը չենթարկվելով նրան և անջատվելով մարմնի ընդհանուր հյուսվածքից չարաչար մահվամբ սատակեց, ենթարկվելով հավիտենական անեծքի և տանջանքի:

Տաթևացին այնուհետև անդրադառնում է այն հարցին, թե արդյոք պետք է հնազադ լինել բոլոր իշխաններին, թե՛ չար և թե՛ բարի, և որ չար իշխանների կամքը կատարելով արդյոք մենք ևս կամակից չե՞նք դառնա նրանց չար գործերին:

Այս հարցադրումը Տաթևացին ուղղակիորեն կապելով Վարդանանց Հազկերտին չհնազանդվելու հետ, ասում է, որ անգամ չար իշխանին պետք է հնազանդ լինել, բացառությամբ երկու դեպքի. առաջին, եթե իշխանը պարտադրում է հավատից շեղվել և երկրորդ, եթե նա պարտադրում է, որ դիմացինը ևս չարության գործերով ընթանա:

Տաթևացին բերում է հետևյալ օրինակը. երբ իշխանի հրամանով մահապատժի են ենթարկում մահապարտին, սպանողը, դահիճը անպարտ է մնում թափած արյունից, որի համար պատասխանատվությունը կրում է մահվան վճիռ տվողը: Սակայն անմեղ մարդու մահապատժի դեպքում սպանվողի հանդեպ արենապարտ է դառնում ոչ միայն իշխանը, այլև այդ սպանությունը իրականացնողը:

Վարդանանց նվիրված հաջորդ՝ «Ուրախ եղիր երիտասարդ» բնաբանով քարոզում էլ Տաթևացին ասում է, որ ուրախության

ընդունակ հասակը երիտասարդությունն է, որովհետև ի տարբերություն երեխաների, երիտասարդները արդեն լիովին ձևավորված են, ինչպես նաև տարեցների նման ծերացած չեն և որ երիտասարդների «զգայարանքն առողջ և ուժ ի հասակն»:

Երիտասարդն է, որ կարող է վայելել կյանքը, որի համար էլ ուրախ է համարվում: Երիտասարդությունն է համարում Վարդանանց, նրանց համար գրելով. «Վասն սրբոց նահատակացն և զօրավարացն Հայոց, մեծին Վարդանայ և ընկերաց նորա, որք ոչ միայն երիտասարդք էին և արի մարմնով, այլև հոգևով»: Վարդանանց համար ասում է, որ նրանք մահն հանձն առան և մեռան մարմնով և կենդանացան հոգով, բարի անուն և հիշատակ մեզ թողեցին և հավիտենական կյանքին արժանացան:

«Վասն մանկանց երիտասարդաց և Սրբոց Վարդանանց», քարոզում էլ Տաթևացին տալիս է նահատակի հետևյալ սահմանումը. «Զմարտիրոսն խոստովանող կոչեմք, որք բանիւ և գործով խոստովանեցան զՔրիստոս և հեղին զարիւն իւրեանց վասն անուան Նորա, որպէս Սուրբն Վարդան և ընկերք նորա: Նոյնպէս յորժամ յիշեմք զՔրիստոս և խոստովանիմք ի միտս և ի լեզուս, մարտիրոսացն լինիմք պսակակիցք»: Այսիքն՝ մարտիրոսները՝ նահատակները նրանք են, ուժքեր իրենց գործով և խոսքով խոստովանեցին Քրիստոսին և իրենց արյունը հեղեցին հանուն Նրա անվան, ինչպես որ Սուրբ Վարդանը և իր ընկերները: Տաթևացին շեշտում է, որ նահատակներին պսակակից կարող ենք լինել ոչ միայն նահատակությամբ, այլև երբ հիշում ենք Քրիստոսին և Տիրոջը խոստովանում մտքով և խոսքով՝ լեզվով:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ զինվորները հիմնականում երիտասարդ և պատանի են լինում, Վարդանանց համար ասում է, որ նրանք թեև «մանուկ էին հասակաւ, այլ ծեր իմաստութեամբ, որ զմահ ի յանձն առին և անանց պսակացն արժանաւորեցան»:

Ղևոնդյանց և Ատոմյանց նվիրված քարոզի համար Տաթևա-

ցին բնաբան է ընտրել Առակաց գրքի «Իմաստությունը փառաբանվում է ճանապարհների վրա» (Ա 20) խոսքերը: Ասում է, որ արդարները այն ժամանակ են ուրախ լինում, երբ Տիրոջ ճանապարհով են ընթանում, մեկը ճգնությամբ մարմինն է չարչարում, մեկ ուրիշը աղոթքին տրվում և ոմանք էլ նահատակվում են հանուն Քրիստոսի անվան, ինչպես որ Ղևոնդյան քահանաները և Ատոմյան զորավարները, որոնք հայոց այրուձիի հրամանատարներն էին և մինչ Վարդանանց ապստամբությունը նահատակվեցին, գտնվելով Պարսից բանակում և հրաժարվելով ուրանալ քրիստոնեությունը: Այս համատեքստում «Իմաստությունը փառաբանվում է ճանապարհներին» խոսքի համար ասում է, թե այսպես նահատակներն են համարձակապես ընդունում նահատակության պսակը:

Տաթևացին առանձին մի քարոզ էլ նվիրել է Վասակին և նրան հետևողներին, այդ քարոզը խորագրելով այսպես. «Քարոզ վասն մեղաւորաց, հերձուածողաց և ուրացողաց Վասակայ և այլոց» և այս քարոզի համար բնաբան է ընտրել ուղիղ ճանապարհը թողնողներին և խավարի ճանապարհով ընթացողներին վերաբերվող խոսքերը «Առակաց գրքի» երկրորդ գլխից:

Վարդանանց տոնը երիտասարդության հետ է կապվում նաև այդ օրը կազմակերպվող ժողովրդական հանդիսություններով: Նախորդելով Բարեկենդանին և Վրթանես քահանայապետի սահմանմամբ՝ լինելով ուրախության տոն և ոչ թե սգո՝ այն կապվել է Բարեկենդանի շաբաթվա ժողովրդական արարողությունների հետ և հայտնի է Բարեկենդանի հինգշաբթի անվամբ: Բարեկենդանի շաբաթվա ուրախությունների ու տոնախմբությունների շարքում այն առանձնանում է իր շեշտված ազգային ու ռազմահայրենասիրական բնույթով:

Վարդանանց օրվա շրջանակում ազգային-հոգևոր մի նոր վերաիմաստավորման է ենթարկվել ննջեցյալների հիշատակը ոգեկոչելու սովորույթը՝ վերածվելով Վարդանանց հիշատակի ոգեկոչման: Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանն այն անվանում է

«Վարդանանց այգուց»՝ գրելով. «Այգուցն է հին, շատ հին սովորութիւն: Այգուցն է պաշտօնական սուգ, որ թէև ցարդ գաւառներու մէջ կը կատարուի, այլ ոչ այժմ մեծ քաղաքներու մէջ: Ի հնումն սգոյ օրերն էին նուիրական, բոլոր հին ազգերն ունեցած են իրենց սգոյ օրերը, այսինքն՝ Այգուցը: Քրիստոնէութիւնն այդ հին աւանդութիւն՝ սգոյ օրերն ոչ թէ չմերժեց, այլ եւ ընդունեց, թող որ Տէր Յիսուս իսկ Այգուցի մասնակցեցաւ՝ երթալով յատկապէս ի Բեթանիա եւ լալով իր բարեկամ Ղազարոսի գերեզմանին վրայ»⁵⁸:

Վարդանանց այգուցի նրա նկարագրությունը պարզ գրառում չէ, այլ ասես վերջինիս վրա հիմնված գեղարվեստական մի պատառիկ, գունեղ կտավի մի ծվեն, որում Վարդանանց նվիրված ստեղծագործությունների հետևողությամբ գերիշխում են կարմիրն ու վառը. «Բայց ահա ձայներ կը լսուին, սագերու, քեմանչէներու անուշիկ գեղգեղ նուագներ, եւ դէս ու դէն պարաւորներ կան, որոց դափն ու թմբուկ կը գողգողան եւ կ'ողջունեն Բարեկենդանը, եւ սէրը՝ սրտերու թինդ ու խինդ սէրը կ'երգուի ու կը յեղյեղուի: Կարմիր է արեւը, կարմիր են աշուղներս, կարմիր պղպջուն կարմրուկ կթխէներն լեփ-լի են կարմիր գինիով: Իմիններուն աշուկները բոցավառ են. իմիններուս այտերը վառ ի վառ վարդ են, կարմիր են շրթներն իմիններուն եւ այդ շրթներէն կը թափթփին, ցանուցիր կ'սփռուին հազարավարդին հազարումէկ թերթիկներն, ի ծիլ ու ի ծաղիկ թերթիկներ, թոյր ու բոյր սփռող, սիրոյ թոյր ու բոյր ցանող գունագեղ թերթիկներ:

Հոն են եւ ի նժոյգ աշտանակած Միհրանիկներս ու Վահաններս ու գիրար կը շնորհաւորեն ճօճելով ճոկանն ճապուկ ճախր ի ճակատն ճերմակ ճաճանչուն, ըստ հին խաղերու եւ խաղքերու: Գարեգինիս ու Տիրանիկիս դէմ դիմուկն են Վարսենիկս ու Վարդենիկս. կարմիր հալաւ են հագած, պսպղուն վալայ են կապած, հիւսկէն կիտուկիտ գօտին ի մէջք, հինայոտ մատիկներով տմփի-

⁵⁸ Վահան վրդ. Տեր-Մինասյան, Անգիր դպրոսիւն, հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1904, էջ 58:

կը կը չխչխկեն եւ մերթ ընդ մերթ կը դափեն պարելով շորորը»⁵⁹:

Այդ օրը կազմակերպվող խաղերով և թատերականացված միջոցառումներով այն դարձել է նաև օտար բռնակալութիւնի դեմ ժողովրդի ընդվզման մի արտահայտութիւն, որը լավագոյնս երևում է այդ օրվա ազգագրական նկարագրութիւններից, որոնց հիման վրա ազգագրագետ Հրանուշ Խառատյանը գրում է. «Մեծահասակների ներկայացումների սյուժեներն, անշուշտ, ավելի բարդ էին: Նախ, Բարեկենդանի օրերին եկեղեցին նշում էր Ավարայրի ճակատամարտի հերոս Վարդան զորավարի տոնը, և այդ օրերին հայոց տարբեր ազգագրականներում հաճախ էին ներկայացնում Ավարայրի ճակատամարտի որևէ դրվագ: Խումբը, օրինակ, բաժանվում էր հայերի և պարսիկների: Զինուժ բազմած Վարդան զորավարը խրախուսող ելույթ էր ունենում, հավաքում իր զորքը և արշավում մյուս ծայրից եկող զինված պարսիկների վրա: Փայտե սրերով խաղացվում է ճակատամարտի տեսարան, որտեղ հայերը հաղթում են: Հաջորդ դրվագում պարսիկների դերակատարները խեղճ են, դրանք քրքրված հագուստով, երեսները սևացրած գերիներ են, որոնց վրա քարեր են չպրտում, հայհոյում են, քաշքշում:

Ավարայրի ճակատամարտի հիշատակը մինչև 19-րդ դարի վերջը Բարեկենդանի հինգշաբթի օրը խաղերի կամ արարողութիւնների ձևով պահպանվել է Մոկսում, Վասպուրականում, Շատախում, Ռշտունիքում, Կարինում, Շիրակում և այլ գավառներում: Դրանք կոչվել են տարբեր կերպ՝ Վարդան Մամիկոնյանի ցուցք կամ ցուցմունք, Վարդան Մամիկոնյանի ծես, Վարդանանց պատերազմ, Ավարայրի ճակատամարտ: Ըստ 1909 թ.-ին Վասպուրականում տեղի ունեցած ցուցքի, ժողովրդի մեջ մշակված է եղել գործողութիւնների որոշակի ծրագիր: Նախապես հայտարարվել է ցուցքի կազմակերպման մասին: Հրավիրվել են նախ բոլոր երիտասարդ տղամարդիկ: Ցուցքը տեղի է ունեցել Իշխան գյուղում՝ գյուղապետի, վարժապետի, սրբազան հոր և

ավագների խորհրդի ղեկավարի գլխավորութեամբ: Կատարվել է դերաբաշխում՝ Վարդանի, Ղևոնդ Երեցի, Վասակի, նախարարների դերեր, հայ ու պարսիկ զինվորներ: Որոշ մարդիկ, տարիներ շարունակ այդ դերերը կատարելով, ունեցել են համապատասխան հագուստ: Պատրաստվել են դրոշակներ, զինանշաններ, վահաններ, գլխազարդեր և այլն: Դերեր են ստանձնել նաև ողբասաց կանայք: Ներկայացում-պատերազմը սկսվել է երթով՝ դեպի եկեղեցի. երթը գլխավորել է Ղևոնդ Երեցը, որի աջ կողմից քայլել է Վարդանը, ձախից՝ Վասակը, նրանց ետևից՝ զինվորները, ապա՝ պատվավոր քաղաքացիները, արհեստավորները՝ իրենց դրոշներով ու նշաններով: Երթը ուղեկցվել է զուռնա-դհոլով, նվագել են ռազմական քայլերգեր կամ պարեղանակներ: 1909 թ. Իշխան գյուղում ցուցքն ունեցել է ճակատամարտի ձև. հայ և պարսիկ զինվորները սկսել են կռվել և նույնիսկ այնքան են տաքացել, որ նրանց բաժանել են որոշ դժվարութեամբ: Այնուհետև խաղի մեջ են մտել ողբասաց կանայք, որոնք կատարել են որոշ թաղման ծեսեր:

Արդյունքում այս ամենն ավարտվել է պարերով, որոնց մասնակիցները, սակայն, դարձյալ միայն տղամարդիկ էին: Ընդ որում երբեմն այս պարերը գլխավորել են պարագլուխ են կանգնել կա՛մ հոգևորականները, կա՛մ Ղևոնդ Երեցի դերակատարը: Այս ծիսական պարերին հաջորդել են մրցախաղերը՝ ձիարշավը, մականախաղերը... Ավելի ուշ Վարդանանց պատերազմի հիշատակման արարողութիւնն սկսեցին կազմակերպել դպրոցները, որտեղ այն վեր ածվեց միջոցառման, որի ընթացքում արտասանում էին, երգում և միջոցառումն ավարտում բեմի վրա կատարվող թատերական ներկայացումով»⁶⁰:

Պարսկաստանի Ղարաբաղ գավառում կատարվող Վարդանանց տոնի նկարագրութիւնի մեջ ասվում է. «Ղարաբաղում Վարդանանց տոնը 1900-ական թվականներից սկսած «ավելի ազգային բնույթ էր ստացել, քան կրոնական»:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 61-62:

⁶⁰ Հ. Խառատյան-Առաքելյան, Հայ ժողովրդական տոներ, Երևան, 2005, էջ 84-85:

տո ազատ հրապարակում դպրոցական աշակերտութեան մասնակցութեամբ ներկայացվում էր պատերազմի տեսարանը: Աշակերտները բաժանվում էին երկու բանակի: Հայկական բանակը իր մասնակիցների գլխարկներին ամրացնում էր խաչեր, իսկ պարսկականը՝ արևի նշան, և սկսվում էր կռիվը՝ փայտե սրերով: Կռվում Վարդան զորավարն սպանվում էր, բայց հայկական զորքը իր սպարապետի վրեժն առնելու համար հարձակվում ու «ոչնչացնում» էր պարսկական բանակը»⁶¹:

Ղրիմում և Նոր Նախիջևանում էլ Վարդանանց տոնն այսպես է կատարվել. «Անկախ նրանից, թե ինչ չափով ներկայացման մասնակցողները տեղյակ էին պատմական անցյալին, «Քաջ Վարդանանց տոնը» Հայտնի էր ժողովրդին:

Ներկայացման մասնակցողներն իրենց խմբում պիտի ունենային մի զորավար՝ երբեմն ձիու վրա նստած, երբեմն էլ առանց ձիու, մի երեց՝ քահանայի հագուստով, մի քանի հայ մարտիկներ և մի քանի զինվորականներ, որ պարսից զորքը պիտի ներկայացնեին:

Զգեստավորման տեսակետից «Վարդանանց պատերազմը» խաղացող խմբերը պատմական անցյալի հեռավոր պատկերը ներկայացնելու համար ճարում էին հագուստ, ուսկվիզիտ: Զորավարը, որ Վարդան Մամիկոնյանը պիտի ներկայացներ, զգեստավորվում էր թատրոնի պահեստից վերցրած զգեստներով: Կարող էր պատահել, որ զորավարի զգեստը զանազան դարաշրջանի, ժողովուրդների, գործիչների տարազը ներկայացնող տարբեր մասերից լիներ: Ամենաէականը, սակայն, այն էր, որ զորավարի դերը կատարող երիտասարդը լիներ թիկնեղ, կրեր «պատմական» հագուստ, ձեռքին՝ սուր, գլխին՝ սաղավարտ, և լավ կլիներ, եթե ձի ունենար:

Ղևոնդ Երեցի դերը կատարող երիտասարդի հարցը շատ հեշտութեամբ էր լուծվում. քահանայի կամ սարկավազի Փարաջա և գլխին որևէ փափուկ կտորից կարած գլխարկ, սպիտակ ներ-

կած խաչը ձեռքին: Փայտից շինած խաչի հարցը լուծվում էր առանց դժվարութեան:

Հայ զինվորների զգեստավորման հարցն էլ առանձին դժվարութիւնն չէր պատճառում ներկայացում կազմակերպողներին: Նրանք նման էին խաչակիր զինվորների. զգեստները գլխավորապես վերցնում էին թատրոնից»⁶²:

Բարեկենդանի հինգշաբթի՝ այսինքն Վարդանանց տոնի կատարումը ննջեցյալների հիշատակի ոգեկոչում է հիշեցնում նաև Երվանդ Շահազիզի նկարագրութիւնը. «Սարգիս Բզնունին, նկարագրելով Բարեկենդանի հինգշաբթի օրը, Վարդանանց զորավարների տոնին Աշտարակում կատարված ուրախութիւնները, ի միջի այլոց, այդ մասին էլ ասում է. «Հետո (այսինքն՝ գերեզմաններն օրհնելուց, գերեզմանաքարերի վերա բաց արած սեղանները վայելելուց և Հայոց ազգի ու Աշտարակա ննջեցելոցը հիշելուց հետո-Եր. Շ.) գնում էին Սուրբ Մարիանե եկեղեցի բակը: Այդտեղ նորից գյուղի անվանի մարդիկը, այսինքն՝ ամեն ազգիցը (ընտանիքից, տանից-Եր. Շ.), որը հարուստ ու առաջադեմն էր... շատ մարդիկ, մինչև հարյուր հոգի, կարգով նստում էին և ուրախութիւնն անում մինչև երեկոյան ժամի ժամանակը, <երբ> յուրաքանչյուրի տանից ձուխ սեղան պատրաստված՝ ուղարկվում էր նրանց համար: Այսպես նահապետական կյանքով միշտ ուրախութիւնն էր անում Բարեկենդանի՝ Վարդանանց տոնի հինգշաբթի օրը Աշտարակն ամեն տարի»⁶³:

Վանի Ս. Վարդան եկեղեցում Վարդանանց տոնի կատարման մասին Շերենցը գրում է. «Ս. Վարդանի եկեղեցի տոնախմբութիւնը կատարվում է այն հայտնի օրը՝ Բարեկենդանի հինգշաբթի, բայց թե ինչ հոգեկան պատրաստութեամբ և ինչ հոծ բազմութեամբ արանց և կանանց, դպրոցական ներկայացուցիչների, ես չեմ կարող լիովին պատմել»⁶⁴:

⁶² Ա. Արշարունի, Հայ ժողովրդական թատերախաղեր, Երևան, 1961, էջ 70-71:

⁶³ Ե. Շահազիզ, Աշտարակի պատմությունը, Երևան, 1987, էջ 237-238:

⁶⁴ Շերենց, Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 26:

⁶¹ Հայ ժողովրդական խաղեր, հտ. Ա, աշխտ. Վ. Բողոյանի, Երևան, 1963, էջ 69:

Այս տոնը առավել շեշտված ազգային-հայրենասիրական երանգավորմամբ է ներկայացվել հատկապես քաղաքային միջավայրում՝ Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերից հետո ուղղակիորեն դառնալով ազգային-ազատագրական պայքարի մի կոչ, և այն այդպես է հնչել նաև Կ. Պոլսում:

Արևմտահայ ու հատկապես պոլսահայ գրականությունը հմուտ գիտակ Գառնիկ Ստեփանյանը ժամանակի մամուլից երկու թղթակցություն է բերում, որոնք ցույց են տալիս, թե այս տոնը ազատագրական պայքարի ինչ խոր ենթատեքստ էր ձեռք բերել: «Քանի որ ազգային զգացումներ սկսան զարթնուլ, Վարդանանց օրը Կ. Պոլսո ժողովրդի պաշտելի օրը եղած է: Ժողովուրդը խուռն բազմությունը դպրոցներ կլեցնու, երգեր, ճառախոսություններ կլինեն, թեպետ ոչ մեծ արդյունք, բայց և այնպես, ոգևորություն մը կը տիրե, քարոզիչները ինքզինքնին Ղևոնդի ժառանգ կը համարեն նույն օրը, ժողովուրդն ալ բնականորեն Ավարայրի դյուցազանց թոռները կը կարծեն ինքզինքը, պահ մը 5-րդ դարը կվերանանք», - գրում է Արփիար Արփիարյանը⁶⁵:

Կ. Պոլսի Սամաթիա թաղամասում 1881 թ. կատարված Վարդանանց տոնի մասին Արփիարյանը գրում է, որ ժողովուրդը և հատկապես գավառներից եկածները «Թեպետ եկեղեցի և դպրոցներ ունին, բայց Վարդանը այլ կերպ տոնել կուզին, քան իրենց հանդարտ եղբայրները: Ոստիկանական պաշտոնական տան դիմաց ունին մեծ զբոսավայր մը՝ հայկական անվամբ: Շուտ մը սրճարանին ճակատը կը դնեն Վարդանի պատկերը, կը զարդարեն դափնիներով, և հո՞ծ բազմություն մը կսկսի երգել ու ծափահարել: Ոստիկանությունը կը վազե կուգա, բայց ժողովուրդը կը դիմադրե, ուստիացի հայ մը ժողովրդի թարգմանը կըլլա, առ ոստիկանությունն. «Մենք մեր կրոնը այս պատկերի (Վարդանա) պարտական ենք, 1000 տարիեն ավելի է, որ այս

սուրբը կտոնենք, ըրեք ինչ որ կուզեք, բայց չենք կարող մեր սուրբ պարտականությունը չկատարել»: Ժողովուրդը միաձայն «Այո», «Այո» կը գոչե, և խեղճ թուրք պաշտոնյան շփոթած տեղը կը դառնա: Կ. Պոլսո մեկ ծայրեն մյուս ծայրը հայոց արյունը սկսավ քիչ մը շրջան ընել»⁶⁶:

Վարդանանց՝ եկեղեցու բեմից դեպ ժողովրդական թատերախաղերը, ապա և քաղաքային միջավայրում թատրոնի բեմը ելնելը նկատի ունենալով՝ Հ. Հովհաննիսյանը Վարդան Մամիկոնյանին անվանում է «հայ թատրոնի սուրբը», գրելով. «Հայ նոր թատրոնն ստեղծվել է որպես խորան և զոհասեղան: Այստեղ է տեսլականացել հայրենիքի գաղափարը և այստեղ է եկել վերստին անմահանալու Ավարայրի մեծ նահատակը»⁶⁷: Շարունակելով խոսքը՝ ասում է, որ հայ թատրոնին «ներչնչում էր հազորդելու Սուրբ Վարդանի խորախորհուրդ ստվերը: Այդ ստվերը միշտ կանգնած է եղել անցյալի հայ դերասանի թիկունքում: Հայ դերասանը սրբազան ներչնչանքով է կրել նրա պայմանական սաղավարտն ու սուրբը և ամեն անգամ բեմ է մտել խաչակնքելով և խաչանշան սուրբ համբուրելով»⁶⁸:

Նկատի ունենալով Վարդանանց տոնի վերը հիշված արարողությունները՝ հայ թատրոնի տեսաբանը գրում է. «Ժողովրդի լայն խավերը, հատկապես գավառում, թատրոնը պատկերացրել են ոչ այլ կերպ, եթե ոչ պատմություն, կորցրած փառքերի ու հոգևոր սխրանքների կենդանի հուշ՝ մարմնավորված Ավարայրի մեծ նահատակի կերպարով»⁶⁹:

Թե ինչով էր պայմանավորված այս ֆենոմենը, Հ. Հովհաննիսյանը այսպես է բացատրում. «Վարդանի կերպարով ստեղծվել է մի թատրոն թատրոնից վեր, գեղարվեստորեն պարզունակ,

⁶⁵ Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հտ. Բ, Երևան, 1969, էջ 299, տե՛ս և «Մշակ», Թիֆլիս, 1881, հմ. 33:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 300-301, տե՛ս և «Մշակ», 1881, թիվ 38:
⁶⁷ Հ. Հովհաննիսյան, Հայ թատրոնի սուրբը, «Ավարայրի խորհուրդը» գրքում, Երևան, 2003, էջ 177:
⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 177:
⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 178:

որպես ազգային երազ «ոչ տեսանելի, այլ իմանալի գորություն», ինչպես բնութագրվել է հայոց պատարագը 5-րդ դարում: Բոլոր ազգերի թատրոններն ունեցել են նման հերոսներ՝ Սիդ, Վիլհելմ Թելլ, Դմիտրի Դոնսկոյ և այլն, բայց նրանցից ոչ մեկը չի վերածել կրոնական գաղափարի: Այդպիսին է դարձել միայն մեր Մեծ նահատակը, քանզի մեր ժողովուրդը միշտ սպասել է նրա հարույթյանը ոչ որպես բեմական, այլ կենսական իրողության»⁷⁰:

Մինչ հայ թատրոնի բեմ բարձրանալը, սակայն, Ավարայրի հերոսը՝ որպես նահատակի աճյուն-մասունքներ, սփռվել էր Հայոց աշխարհում՝ ոչ միայն սրբություն մի նոր շունչ հաղորդելով անդնդախոր լեռներին ու ձորերին, այլև հայոց գալիքի տեսիլքին միախառնելով Ավարայրի վերհուշը:

**ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
ԵՒ
ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԸ**

Ավարայրից հետո երիցս սրբագործվեց Արտազ գավառը: Այն նախ նվիրագործվեց Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի նահատակությունը:

Արտազի՝ մինչ Ավարայրի դաշտը Ս. Սանդուխտի նահատակությունը Շավարշանի դաշտով նվիրական դառնալը հայ միջնադարյան երգերի նորովի և զարմանահրաշ հետևողությունը այսպես է ներկայացնում Ղևոնդ Ալիշանը «Շուշանն Շաւարշանա» պոեմում.

**Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:
Պայծառ պատկեր կուսանաց
Հայոց պըսակ պարծանաց,
Ճակատն ի քօղ խորոտիկ,
Ի հով տըւած խոպոպիք,
Տատրակ տոտամբ մանտրուքայլ
Ման գայ ի դաշտ ցօղափայլ.
Մեղըր կաթէ շրթներուն,
Փայլկըտան աչքըն սիրուն:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան⁷¹:**

Արտազի առաքելաշունչ այս նվիրականությունն այնուհետև Գրիգոր Լուսավորչին էր փոխանցվելու, երբ արքայասպան

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 180:

⁷¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Նուագր, հտ. Գ, Հայրուհի, Ս. Ղազար, 1867, էջ 299:

Անակը, դավով ու նենգությամբ գալով Հայոց աշխարհ, անցնում է այս գավառով: Ինչպես գրում է Պատմահայրը, «Արդ, երբ Անակը մնում էր Արտազի դաշտում, նրա գիշերելու տեղը խորանի ներսի կողմը, պատահեց սուրբ առաքյալի գերեզմանի մոտ անկողինը, և ասում են, այստեղ է հղություն առել մեր սուրբ և մեծ Լուսավորիչը: Ուստի և նույն առաքյալի շնորհը ստացավ նա, որ նրա հանգստարանի մոտ գոյություն գտավ և նրա հոգևոր մշակության պակասը լրացրեց»⁷²:

Արտազը երրորդ անգամ սրբագործվեց Ավարայրով, և այստեղից սկսած՝ ողջ Հայոց աշխարհով մեկ սկսեցին տարածվել Ավարայրի հիշատակները:

Հատկանշական է, որ Ավարայրը սրբագործել է նաև այս ճակատամարտի ոսկեղենիկ գրչի հիշատակը՝ հյուսելով մի շարք գեղեցիկ ավանդություններ: Եղիշեի վարք-կենսագրությունում ասվում է, որ նա «էր զինուորեալ Սրբոյն Վարդանայ և սպասաւորէր նմա»: Ավարայրի ճակատամարտից հետո նա առանձնացել է Մոկաց աշխարհի մի այրում, որը նրա անվամբ կոչվում է Սուրբ Եղիշեի այր: Մի օր նրան հովիվները տեսնում են աստվածային լույսի նշանը վրան իջած և պատմում այս մասին: Իմանալով այդ՝ Եղիշեն ծածուկ հեռանում է այդ այրից և գնում Ռշտունյաց գավառը՝ ծովեզերյա մի այր, որն այնուհետև անվանվում է Սուրբ Եղիշեի այր: Այստեղ էլ նա վախճանվում է, և հովիվները գտնում են նրա մարմինը և ստուգելով իմանում, որ ինքն է: Այդժամ Մոկաց իշխանը ցանկանալով, որ իր գավառը ևս ունենա Ավարայրի սոխակի մասունքներից, գալով Ռշտունիք՝ ծածուկ մի մասունք է վերցնում նրա նշխարներից և տանում իր հետ և նրա սկզբնական ճգնության այրում մի վկայարան կառուցում, ուր բազում ուխտավորներ են գալիս և սրբի բարեխոսությամբ բժշկվում են այսահարները⁷³:

⁷² Մովսես օրենացի, Հայոց Պատմություն, էջ 259:

⁷³ Տե՛ս Պատմութիւն Սրբոյն Եղիշէի վարդապետի, Սուփերք Հայկականք, հտ. ԺԱ, Վենետիկ, 1854, էջ 42:

Եղիշեի՝ որպես զորավոր սրբի մասին գրում է նաև Գարեգին Սրվանձտյանցը. «Կերխա եկեղեցին Ս. Եղիշեի անունով շինված է, նաև և գծուծ շենք մը, դուռը միշտ բաց, ուր ուխտավորք և աղոթավորք կը հաճախեն հայ և քյուրդը: «Շատ զորավոր է մեր Ս. Եղիշեն, - կը պատմեր ծերունի մը, - որ օգնության կը հասնի ամեն վտանգելոց, և թե հերազի և թե բաց աչոք շատ անգամ կը տեսնամք զինքն. ինքն է կարմիր ձիավոր, զրահավոր, ճերմակ մորուք վարդապետ, ճգնավոր»⁷⁴:

Հ. Խառատյանը նշում է, որ Եղիշեին նվիրված բազմաթիվ սրբավայրեր կան Աղվանքում և որ Ավարայրի սրբի հիշատակը միախառնվել է Եղիշե առաքյալի հիշատակին: Այս միախառնման ազգային-քաղաքական պատճառների մասին հետազոտողը գրում է. «Հայոց և Աղվանից հակազրադաշտական ապստամբական շարժումը գլխավորած Վարդան Մամիկոնյանի զինակից և բարեկամ, դարաշրջանի մեծագույն գրագետ Եղիշե վարդապետի՝ հոգևորականի, քրիստոնյայի և նահատակի՝ Աղվանից աշխարհում սիրված կերպարը ավելի ուշ դառնում է նախատիպը Աղվանքի կարևորագույն սրբի՝ Եղիշե առաքյալի, որին նվիրված հուշարձանները ցայսօր Աղվանքի տարածքում շարունակում են հանդիպել ամեն քայլափոխի»⁷⁵:

Արտազի հիշատակներն առաջին հերթին կապվում են նահատակված Վարդանանց թափված արյան հիշատակների հետ: Արշակ Աթայանը գրում է. «Խոյից դեպի հարավ, Սալմաստի սահմանին մոտ, գտնվում են այն կարմիր բլուրներն, ուր, ըստ ավանդության, կանգնած է եղել Վարդան Մամիկոնյանը և հրամաններ է եղել տալիս Տղմուտի՝ այժմյան Ղութուր չայի ափին մարտնչող զորքերին: Այդ բլուրներից մեկի վրա ընկել է Վարդանն, ուր և կառուցված է մի մատուռ, որ նրա անունով կոչվում է Ս. Վարդան: Այդ բլուրները կազմված են կարմիր ավա-

⁷⁴ Գարեգին եպս. Սրվանձտյանց, Համով հոտով, գիրք երկրորդ, Երևեր, գիրք Ա, Երևան, 1978, էջ 416:

⁷⁵ Հ. Խառատյան, Եղիշե առաքյալը և նրա առաքելությունը, «Հայոց սրբերը և սրբավայրերը» գրքում, Երևան, 2001, էջ 58:

զաքարից, ըստ ժողովրդական ավանդույթյան՝ Վարդանանք են կարմրացրել իրենց արյունով»⁷⁶:

Կոտայքի Ալափարս գյուղի եկեղեցում պահվող մի քարի մասին ասվում է, որ այն ներկված է Ս. Վարդանի արյամբ: Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը գրում է, որ ի պատիվ այս քարի, ամեն տարի այստեղ ուխտավորներն այնպես են հավաքվում, «ինչպես Մեռոնի օրհնության և կաթողիկոսի օծման ժամանակ էջմիածնում է պատահում»:

Սմբատյանցը այս եկեղեցում եղել է Ս. Վարդանի տոնին և գրում է, որ այդ ժամանակ «եկեղեցվո սեղանո բեմի վրա կարգով բազմեցրած, դասավորած էին մի խաչ, մի Ավետարան և մի սևագույն, երեք Փռնտաչափ լեռ քար՝ չըջապատած արծաթյա խաչով, որ ըստ պատմության ծերունի Մանուել քահանային, ներկված է սրբույն Վարդանա արյամբն, և քարս բերված է Մակու քաղաքիցը 1830 թվին», երբ այս գյուղի բնակիչները գաղթում և այստեղ են գալիս Մակուից: Գյուղի քահանան այդ քարի մասին ասում է. «Մեր նախնյաց ավանդույթյան համաձայն՝ այն քարը և մյուս սույնանման քարը, որ մնաց Մակու եկեղեցվո մեջ, ներկված են սուրբ Վարդանա պատվական արյամբն և պահվում էին միշտ Մակվա Սուրբ Վարդանա անունով եկեղեցվո ավագ խորանի մեջ: Երբ ժողովուրդը գաղթեց այս երկիրը՝ այս մի քարն իբրև սուրբ ավանդ նախնյաց, բերեց հետը, և այստեղ ևս պահվում է Սուրբ Վարդանա անունով եկեղեցվո մեջ՝ իբրև սուրբ և նվիրական ավանդ մնացած մեզ 1450 տարուց հետե»⁷⁷:

Արտագին սահմանակից Նախիջևանը գույգ հիշատակներով է կապվում Վարդանանց մասունքների հետ՝ Աստապատով և Նախիջևանի Կարմիր վանքով: Համաձայն ավանդույթյան՝ Աստապատի Ս. Վարդան վանքը կառուցվել է ի հիշատակ Վարդա-

նանց, և ասվում է, որ Ավարայրի հերոսների նահատակությունից հետո Վարդանի և իր զինակիցների մարմինները պատանում են, որ ամփոփեն, սակայն Մակուից տեղի մեծատոհմիկները գալիս և տանում են իրենց քաղաքը, և այստեղից էլ ծագում է «Աստապատ» անվանումը, այսինքն՝ այստեղ պատեցին, սակայն ամփոփեցին Մակուում⁷⁸:

Ս. Վարդանանց հետ կապվող երկրորդ հիշատակը Նախիջևանում գտնվում է Աստապատից ներքև՝ Արաքսի ափին գտնվող մի բերդի ավերակների մոտ: Ն. Տեր-Ավետիքյանը գրում է. «Բերդին կից արձանացած է ամայի Ս. Վարդան անունով վսեմ և հոյակապ վանքը, խաչը դեռ մնում է բարձր, սուր գմբեթի վրա: Եկեղեցին մեծ և ամուր շինություն է, գրեթե չվնասված դարերի ընթացքում: Կառուցված է կարմրակապ, չորս սյուններով, երեք խորանով: Ժողովրդի ավանդույթյունով այդտեղ են թաղված Վարդանանց պատերազմում նահատակված զինվորները: Եկեղեցու արևելյան պատի մեծ դուռը մտնում է մի այլ մեծ շինության մեջ՝ չորս սյունի վրա, կամարակապ, կոփածո քարից. ավանդույթյունով այդտեղ հասարակ ժողովրդի և զինվորների կանգնելու համար է»⁷⁹:

Սուրբ Վարդան անունով մի սրբավայր կա և Սիսիանի Շոռոթ գյուղում: Այստեղի բնակիչները ժամանակին Պարսկաստանից գաղթելիս իրենց հետ հող են բերում և նոր բնակավայրի տեղում լցնում⁸⁰:

Իջևանում է գտնվում մի կաղնի, որը անվանվում է Վարդան Զորավարի կաղնի⁸¹:

Վանի Ս. Վարդան եկեղեցու մասին Շերենցը գրում է. «Այստեղ է հայ մեծ նահատակի մասունքներից մի կտոր կամ ըստ ո-

⁷⁶ Ա. Աբայան, Սալմաստ, Նոր Զուղա, 1906, էջ 220:

⁷⁷ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 300:

⁷⁸ Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Ս. Էջմիածին, 1842, հտ. Բ, էջ 302:

⁷⁹ Ն. Տեր-Ավետիքյան, Տեղագրական նամակներ, Տիֆլիս, 1888, էջ 13-14:

⁸⁰ Տե՛ս Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 233:

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 234:

մանց՝ ճկույթն, բերված Արտագու Ս. Թաղեոս առաքելոց վանքից»⁸²: Վարդանանց թափած արյան խորհրդով Ս. Վարդան եկեղեցիները սովորաբար կարմիր քարից են լինում կամ էլ անվանվում են Կարմիր վանք: Կարմրաքար էր և Վանի Ս. Վարդան եկեղեցին. «Արդարև, տեսք ու տեսարանովն էլ կարմիր է Ս. Վարդան եկեղեցին: Տաճարն ավելի վայելուչ և գեղեցիկ, իսկ գավիթն նոր ի նորոյ նորոգված հարմար հատակագծով, որո հարավից բացված պատուհաններից ցոլացած արևու ճառագայթները սփռվելով սեղանների վրա, անդրադառնալով գավթի տարածություն մեջ, ամեն մի սուրբ առարկայքն երփներանգ գույներն մի տեսակ երևույթ են ցույց տալիս մարդուս, աչքերն են խտխտացնում և միտք ու հոգին փոխարկելով երևակայություն աշխարհ, և ուր նահատակների արյան շիթերն են ցողել...

Ս. Վարդան եկեղեցին թեև հունի բազմաթիվ ծխականք, սակայն յուր խնկելի անունը հեռվից ու մոտից բերում է յուր դուռն ամեն ճշմարիտ հայ քրիստոնյան, մանուկն, տղան ու աղջիկ, ծերն ու երիտասարդ կարոտիվ հիշում են Կարմիր Վարդանին և հավաքվում են այնտեղ աղոթելու»:

Վարդան Մամիկոնյանի գլխի համար Վասպուրականի տեղային մի ավանդությունը էլ ասվում է, որ այն Առեղ գյուղի մոտ գտնվող Ս. Վարդան վանքում է ամփոփված⁸³:

Ղևոնդ Ալիշանը՝ նկատի ունենալով Ս. Վարդանի հետ կապված այս և մյուս սրբավայրերը, գեղեցիկ մի ընդհանրացվածություն գրում է. «Վարդանայ անգին մարմինը, անշուշտ հալատարիմ Մամիկոնեանքն չթողուցին աւար Պարսից, այլ իբրև պանծալի նշան և դրօշ հայրենեաց՝ քաջաբար վերուցին: Նշխարքն զանագան տեղ ցրուեցան, և յետոյ մինչև ՚ի Համչէն, ուր կու յիշուին և ՚ի սկիզբն ԺԶ դարու: Բայց Ոգին հայրենեաց, հալատարիմն Հայաստանի, որ իր քաջանշան որդւոց վարձու և

անմահութեան մէկ մէկ անակնկալ և վսեմական բան կամ անուն կու հնարէր, յափշտակեց Վարդանայ նշխարաց մէջէն այն թանկ գլուխը՝ որ զինքը դնելով բոլոր Հայ աշխարհին և եկեղեցւոյ վրայ՝ աւելի բարձրացուց զանոնք, և այն ջաջուռ աջը՝ որ երեսուն տարի արևելից և արևմտից մէջ քաջագոյն և սրբագոյն վարիչ էր բանակաց, յաղթութեանց վճռահատ, և պսակաց հաւաքող. առաւ դրաւ՝ անոր մարմնով մայրենի նախահաւուն և հոգւով հօրն հանգստարանին մէջ, Ս. Լուսաւորչի նշխարաց քով: ...Սեպուհ լերան սրբազան սարերուն մէջ միաբանեցան երեք վեհագոյն նշխարք և մեծագոյն յիշատակք և աստուածափառ նահատակքն Հայոց. ԳՐԻԳՈՐ, ՏՐԴԱՏ, և ՎԱՐԴԱՆ»⁸⁴:

⁸² Շերենց, Սրբավայրեր, էջ 26:

⁸³ Մ. Միրանխորյան, Նկարագրական ուղևորություն, գիրք Ա, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 160-161:

⁸⁴ Հ. Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հտ. Ա, Ս. Ղազար, 1869, էջ 267:

**ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՆԱԿԱՄԱՐԻ
ԼՈՒՍԻՆԸ**

*Ո՞նց դաս իմ լուսնակ հեզիկ ու հանդարտ,
Համասփիւռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,
Եւ ի Նահապետս, որ մըտօք մոլար
Գիշերաժամիկ ժուռ գամ յԱւարայր:*

ՂԵՎՈՆ Դ ԱԼԻՇԱՆ

Ավարայրի ճակատամարտի նկարագրութիւնում Եղիշեն ասում է. «Եվ պատերազմի գործը երկարելով՝ օրը տարածամեց և երեկոյան դեմ դադարեց»: Քիչ անց այս մասին դարձյալ ասում է, որ «ճակատամարտը շարունակվեց մինչև արևի մայր մտնելը»:

Այսպիսով, գիշերը եկել և պատել էր Ավարայրի դաշտը, ուր ավարտվել էր ճակատամարտը և Տղմուտ գետի ափին հանգչում էին պատերազմում ընկածները, որոնց վերևից պետք է լուսինը դիտեր:

Նաև ինչպես ասացինք, Վարդանանց տոնը եկել և գումարվել է հանգուցյալների հիշատակի տոնման ժողովրդական արարողութանը՝ այն դարձնելով հերոսների հիշատակի ոգեկոչման տոն: Համաձայն ժողովուրդների հերոսական-էպիկական մտա-

ծողութան՝ նախահայրերի հոգիներն իրենց շիրիմներից դուրս են գալիս, և այն ճակատամարտի դաշտում, ուր իրենք ընկել են, անցնում են գիշերով և հեռանում ծագող արեգակի առաջին ճառագայթների հետ: Ասվածը վերաբերվում է նաև տարբեր ոգիներին: Ինչպես Թումանյանն է գրում.

*Բազմած լուսնի նուրբ շողերին,
Հովի թևին թըռչելով՝
Փերիները սարի գլխին
Հավաքվեցին գիշերով:*

*...Կանչում էին հրաշալի
Հընչյուններով դյուլթական,
Ու հենց շողաց ցուքն արևի՝
Անտես, անհետ չքացան:*

*Խոր սուզվեցին ակն աղբյուրի,
Մըտան կաղնին հաստաբուն,
Ու լեռնային վըտակների
Ալիքները պաղպաղուն:*

Լուսնի նուրբ շողերով են պատված և Ավարայրի հերոսներին նվիրված՝ Ղևոնդ Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի» և Ռաֆայել Պատկանյանի «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմները, ինչպես նաև լուսնի նուրբ շողերով էր ողողված հայ բեմը Վարդանանց նվիրված ներկայացումների ժամանակ:

Լուսնի այս պատկերը Ավարայրի վրա սկսեց տարածվել Ալիշանով: Հայոց Նահապետն իր բանաստեղծական տաղանդով լուսնի պատկերում միահյուսեց Բարեկենդանի հինգշաբթիի խորհուրդը ու արևմտաեվրոպական ռոմանտիզմի և հատկապես օսեանական շարժման ըմբռնումները: Շտուլանդացի գրող Ջեյմս Մակֆերսոնն իր ստեղծագործութիւնները վերագրել է իբրև թե

երրորդ դարում ապրած Օսեան անվամբ իր հայրենակցին: Այս վերագրումից մի պահ խաբված ու հիացմունքից ցնցված Եվրոպան Օսեանին անվանեց Հյուսիսի Հոմերոս: Օսեանին վերագրվող պոեմներում մեծ տեղ է տրվում Հյուսիսային Շոտլանդիայի վայրի և ահեղ բնությունը, ուր շարունակ մրրիկն է ոռնում, իսկ մշուշի միջից հայտնվում և ապա դարձյալ այդ մշուշում անհետանում են մեռած հերոսների հոգիները, և ողջ բնանկարը լուսավորվում է ամպերի միջից հայտնվող լուսնի գունատ շողերով⁸⁵:

Շարունակ ներքին մի ընդհանրություն է ստեղծվում բնութայան նկարագրությունների և շոտլանդացի ծեր բարդի հոգեվիճակի միջև: Այս մասին Գյոթեն Վերթերի միջոցով ասում է. «Ի՞նչ հրաշալի աշխարհ է տանում ինձ այդ վսեմ քերթողը: Կարծես թափառում եմ դաշտերում, ուր փոթորիկն է մոլեգնում ու ծխացող մշուշի մեջ, լուսնի աղոտ լույսով նախահայրերի ոգիները հալածում»:

Օսեանի երգերում բնությունը և ուրվականներին միահյուսված երրորդ պատկերը լուսինն է, որն էլ Ալիշանն ընտրում և դարձնում է գլխավոր գործող անձ, ներկայացնելով հայ միջնադարյան բանաստեղծությանը բնորոշ արտահայտչամիջոցներով, ինչպես օրինակ, «Իմ բարձրագնաց լուսին» սկսվածքով հայրենիների նման, Ալիշանը «Պլպուլն Ավարայրի» և «Լուսնկայն գերեզմանացն հայոց» գործերը համապատասխանաբար սկսում է հետևյալ տողերով.

Ո՞նց գաս իմ լուսնակ հեզիկ ու հանդարտ (Պլպուլն)

**Այ իմ լուսնակ գեղեցիկ, աստուածավառ դու լապտեր
(Լուսնկայն)**

⁸⁵ Այս մասին տե՛ս Լ. Макферсон, Поэмы Оссиана, Ленинград, 1983, էջ 590, История всемирной литературы, М, 1988, էջ 80:

«Պլպուլն Ավարայրի» պոեմը կառուցված է վարդի և բլբուլի սիրավեպի հետևողություններով, ուր բլբուլը Եղիշեի հոգին է, իսկ վարդը՝ Վարդան Մամիկոնյանը:

Օսեանի գործերում լուսնի շողերով հայտնվում էին ուրվականները: Ալիշանը, գեղարվեստական մի զարմանալի հայտնագործմամբ օգտագործելով վարդի և բլբուլի պատկերը, որն ունի նաև հոգու և մարմնի փոխհարաբերության այլաբանական խորհուրդը, լուսնի շողերի ներքո ուրվականի փոխարեն ներկայացնում է բլբուլին՝ Եղիշեի հոգուն.

**Պլպուլ, քեզ համար մեր հարքն ասացին,
Թէ չէ հաւ՝ պլպուլ մեր Աւարայրին,
Եղիշեայ հոգեակն է քաղցրագրուցիկ,
Որ զՎարդան ի վարդըն տեսնու կարմրիկ⁸⁶:**

Օսեանի ստեղծագործություններում լուսինը նաև երբեմնի փառքի հիշողության կրողն է, և նրա շողերը ծեր բարդի հոգում արթնացնում են անցյալի հուշերը: Նույն ձևով էլ Ալիշանը, լուսնին է դիմում և ինչպես հայրեններում քնարական հերոսն էր բողոքում իր սիրելիի համար, այնպես էլ ինքն է բողոքում հայրենիքի ճակատագրի համար, և լուսնի շողերն արթնացնում են անցած ժամանակների վերհուշը՝ առիթ դառնալով ևս մեկ ոգեկոչման:

Ամայի դաշտերում լուսնի շողերով լուսավորվող հերոսների շիրմի օսեանական տարածված պատկերով է ավարտվում նաև «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց»-ը: Նահապետը, դիմելով լուսնին, որպես վերջին խնդրանք՝ ասում է.

**Մեկ քար մ'այլ կայ յԱնձանոթ հովտին,
Գընա հոն կաթէ գվերջին քո լոյս,
Այն գերեզմանն է Նահապետին:**

⁸⁶ Հ. Ղ. Ալիշան, Նուագր, հտ. Գ, էջ 310:

Հատկանշական է, որ «Մահվան տեսիլ» պոեմում հայ գրականություն մեծերին իրենց ստեղծագործությունների բնորոշ առանձնահատկություններով ներկայացնող Չարենցը լուսին բառն առաջին անգամ օգտագործում է Ալիշանի կապակցությամբ՝ գրելով.

**Լուսնի սառ լույսերով ողողված՝
մոտենում է նա երեբուն ⁸⁷:**

Այսպիսով, «Նահապետի երգերով» ստեղծագործական առումով արձագանքելով ժամանակի համակրողական գրական շարժմանը, Ալիշանը դրանք ծառայեցնում է ժամանակի հայ գրականության առաջադրած խնդիրներին՝ օսեանականությունը բնորոշ գեղարվեստական առանձնահատկությունները և արտահայտչամիջոցները ներկայացնելով հայ միջնադարյան գրականության պատկերային համակարգի միջոցով՝ որպես գիտնական նրբորեն քննելով ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծության լեզվական յուրահատկությունները և վերջինիս լեզվական շղարշով պատելով իր գործերը:

Ինչպես ասացինք, «Պլպուն Ավարայրի» պոեմը գրված է վարդի և բլբուլի պատմության հետևողությամբ: Արևելյան սիրավեպերից եկող այս պատմությունը, միջնադարում ունեցած քրիստոնեական այլաբանություններից բացի, հայ բանաստեղծությունում աստիճանաբար ձեռք է բերում շեշտված ազգային այլաբանության իմաստ: Գրիգորիս Աղթամարցու «Ծաղկունքն ասեն՝ հերիք արա» տաղի կապակցությամբ Մ. Ավդալբեկյանը գրում է. «Բլբուն իբրև հեղինակ պիտի դիտել, իսկ վարդը՝ հայրենիք, ուր էլ ապաստանել է բլբունը, կսկծացել է հոգին և տեղից տեղ թափառելով՝ հանգիստ չի գտել»⁸⁸:

Համանման ձևով՝ իր պարունակած քրիստոնեական այլաբա-

նություններից բացի, վարդը խորհրդանշում է նաև նահատակություն գաղափարը:

Այս առումով ստեղծագործական իսկական մի գյուտ կարելի է համարել Ալիշանի մտահղացումը՝ Եղիշեի հոգին որպես բլբուն և վարդանին՝ «վարդն կարմրիկ» ներկայացնելը՝ այս ձևով անգամ կառուցվածքային առումով հավատարիմ մնալով ավանդական մոտիվին:

Վարդի և սոխակի սիրո ավանդական երգերում ասվում է, թե բլբունը, մտնելով այգի, երգում էր վարդին, ապա այնտեղ չգտնելով նրան, շարունակ վարդ, վարդ կանչելով թալկանում էր և ամեն տարի գարնան բացվելու հետ գալիս ու պարտեզում մյուս ծաղիկների մեջ իր վարդին որոնում և սկսում նույն երգը: Այն Ալիշանը մի քանի տողերի մեջ խտացրել է «Պլպուն Ավարայրի»-ի թե՛ նախերգում և թե՛ վերջում: Պոեմի սկզբում ասվում է, որ բլբունը

**Եղիշեայ հոգեակն է քաղցրագրուցիկ
Որ զՎարդան ի վարդըն տեսնու կարմրիկ:**

Ամեն գարնան գալը և վարդին որոնելն էլ ակնարկված են հաջորդող տողերում.

**Ջրմեռն յանապատ կու գնայ, կայ ի լաց,
ՅԱրտագ գայ զգարունն ի թուփ վարդենեաց,
Երգել ու կանչել յԵղիշէին ձայն,
Թէ պատասխանիկ մ'արդեօք տայ Վարդան:**

Պոեմի սկզբում այս տողերով ակնարկվում է նաև առաջիկա նահատակությունը, իսկ վերջում այն լիովին միահյուսված է սյուժեի ընդհանուր զարգացմանը, երբ Ավարայրի ճակատամարտից հետո ռազմի դաշտ եկած Եղիշեն բլբունի նման որոնում և չի գտնում վարդին, իսկ գտնելուց հետո էլ, որն ըստ

⁸⁷ Եղիշե Չարենց, Պոեմներ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1984, էջ 486:

⁸⁸ Մ. Ավդալբեկյան, Գրիգորիս Աղթամարցի, Երևան, 1963, էջ 58:

էութեան հավասար էր կորցնելուն, քանի որ նա տեսնում է հերոսի մահով ընկած քաջին, շարունակում է իր անամոք ողբը: Եթե բլբուլի՝ շարունակ վարդին կանչելը վկայութիւնն էր սիրահարի նրա հավատարմութեան, ապա պոեմի վերջաբանում շարունակ Վարդանին հիշելն էլ վերածվում է հավատարմութեան ազգային ավանդներին և հայրենիքի ազատութեան համար ընկած նահատակների պատգամին:

**Կանչէ, պըլպուլիկ, կանչէ հոգեձայն,
Որ յերկնուց ի վայր հայի և Վարդան,
Յիշէ զՀայաստան տուն իւր սիրական,
Հայաստան յիշէ զիւր Կարմիր Վարդան:**

Հուշիկների Կարմիրն Վարդան դրվագում էլ Ալիշանը լուսինին է իրեն ուղեկից ընտրում՝ գնալու Ավարայրի դաշտը. «Արդէն այս երեկոյիս նման՝ 14 դար առաջ այլ՝ այս անհատնում գիշերային լապտերս, այս բազմատես լուռ վկայս, այս խորհրդապահ լուսինս՝ սոյնպէս բոլորացեալ լուսալիր կու բարձրանար մեր եկած արեւմտեան դարից ետեէն՝ Մասեաց-Ոտին կողերէն, Արարատայ դաշտին հորիզոնէն. և ահա հանդարտ համասփիւռ և իբրև իւղակաթ կակուղ ճառագայթներով կու լուսաւորէ մեր փնտռածը՝ Շաւարշական Աւարայրի ընդարձակ դաշտը»⁸⁹:

«Պլպուլն Ավարայրի» պոեմի հետևողութեամբ է Ռաֆայել Պատկանյանը գրել է «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմը, ուր գործող գլխավոր երկու անձերն են բանաստեղծը և լուսինը: Բանաստեղծը, դիմառնական եղնակով դիմելով լուսինին, ասում է.

**Ո՛վ լուսին, լուսի՛ն, էլ քանի՞ էդպես
Դալկացած, տըժգուլն, տըխուր երևես.
Այդ թխպոտ ամպե՞րն քեզ զարհուրեցին,**

**Բոցոտ կայծակնե՞րն քեզ այլայլեցին:
Երկնից կամարի գեղը դու ես լոկ,
Աստեղց մեջ չկա քեզ նըման ոք:**

Ուստի բանաստեղծը հարց է տալիս, թե ո՞րն է լուսնի այլայլման պատճառը: Լուսինը, «դող-դող ամպերը ճեղքելով», ասում է, որ իր տխրութեան պատճառը Ավարայրում ընկած հերոսներն են և հաջորդող դարերում Հայաստանի ավերումը:

Այս պոեմի մեջ է գտնվում և նշանավոր «Վարդանի երգը»: Այն արտասանվել և երգվել է նաև որպես առանձին բանաստեղծութիւն: Ազգային հանդիսութիւնները թնդացրել է Վարդանի հարցումը.

Հիմի է՞լ լըռենք, եղբարք, հիմի է՞լ...

Այն կրկնվելով յուրաքանչյուր տան սկզբում՝ մատնանշում է հայ կյանքի որևէ ցավն ու խոցելի երևույթը:

Լուսինն իր և արեգակի ընթացքով ներկայացնում է Ավարայրի ճակատամարտը, որը իրենք ողջ օրվա ընթացքում դիտել են երկնքից:

Վարդանի զոհվելու մասին բանաստեղծը լուսնի միջոցով ասում է.

**Կորավ դյուցազնը, կորավ Հայաստան,
Ջի հայոց միակ հույսն էր քաջ Վարդան.
Թշվառ հայ ազգին նորա վեհ սիրով
էլ այնուհետև չսիրեց ոչով:**

Այս պոեմը ևս սկսվում և ավարտվում է Լուսնի պատկերով.

**Ա՛խ, ցոլա՛, փայլե՛, տըխրադեմ լուսին,
Գուցե քո փայլից փայլ տաս և հային.**

⁸⁹ Հ. Ղ. Ալիշան, Յուշիկը..., հուն. Ա, էջ 243:

**Պատմե շատերուն Վարդանի մահը,
Կամ ինչպես կորավ հայ ազգի գահը,
Կամ ինչ վեհ սիրով սիրում էր Վարդան
Մայրենի հողը՝ աշխարհ Հայաստան:**

Այս երկու անմահ գործերն էին, որ կանխորոշելու էին Վարդանանց նվիրված հետագա ստեղծագործությունները: Ինչպես գրում է Ազատ Եղիազարյանը. «19-րդ դարը նշանավորվեց Վարդանանց և նրանց ապստամբության նկատմամբ հետաքրքրություն ուժեղացումով: Դա միանգամայն հասկանալի էր: Այդ հարյուրամյակը ազգային զարթոնքի և ինքնագիտակցության, ազգային ազատագրական հույսերի և բուն ազատագրական շարժման սկզբնավորման շրջան էր: Ե՛վ բնական է, որ անցյալի հերոսական օրինակները պետք է գրավեին հայ մտավորականության, ազգային պայքարի ոգեշնչողների ուշադրությունը: Կլասիցիստական դրամաների կողքին ստեղծվում են բանաստեղծական գործեր, որոնցից շատերը դարձան ռոմանտիկական պոեզիայի բարձր նվաճումներ: Հիշենք քրեստոմատիական օրինակները՝ հայր Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի» և Ռափայել Պատկանյանի «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմները, որոնք ժամանակին այնքան սրտեր հուզեցին և այնքան մեծ ազդեցություն ունեցան հայ երիտասարդության մտքի և հոգու վրա»⁹⁰:

Այս երկու ստեղծագործությունների և ընդհանրապես Վարդանանց նվիրված գործերի մասին Մամվել Մուրադյանը գրում է. «Հայ նոր ու նորագույն գրականությունն էլ իրենց տեսադաշտում միշտ ունեցել են Ավարայրն ու Վարդանանց: Ե՛վ կլասիցիստ հեղինակները, և՛ ի՞նչ. Աբովյանն ու նրան հաջորդած բանաստեղծները (Ղ. Ալիշան, Ռ. Պատկանյան, Մ. Նալբանդյան, Ս. Շահազիզ, Պ. Դուրյան, Ջիվանի, Գ. Սրվանձտյան և ուրիշներ),

19-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմահայրենասիրական ողբերգությունների հեղինակ թատերագիրները, հայտնի և անանուն երգահանները, նկարիչներն ու քանդակագործները ոգեշնչվել են Ավարայրով ու Վարդանանց սխրանքով: Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպին նախորդած գեղարվեստական գրականությունյան մեջ, սակայն, ամենանշանակալից երկերը Ղ. Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի» և Ռ. Պատկանյանի «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմներն են, որոնք, մյուսների հետ միասին, հոգեբանորեն և գաղափարապես նախապատրաստեցին 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարասկզբի հայ ազատամարտիկների նոր սերունդներին»⁹¹:

⁹⁰ Ա. Եղիազարյան, Վարդանանց պատերազմը հայ գրականության մեջ, «Ավարայրի խորհուրդը» գրքում, էջ 104:

⁹¹ Ս. Մուրադյան, Եղիշեի մատյանը որպես պատմագրություն և պատմավեպ, «Ավարայրի խորհուրդը» գրքում, էջ 120:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

*Լուսապսակե փրկողակ որպես,
Նա՛ մեղքի ծովը նետված մարտակառք,
Նա՛ խոյահարում ինքնապատարագ
Եվ հաղթանակի վեմ արյունարվեստ,*

*Նա՛ պատգամակիր քարեղեն տախտակ,
Դեպի ստորոտ ծավալվող քարվեժ,
Նա՛ լանջավտակ մեր արյունախեժ,
Հրանյութ իջմամբ հոսող գումարտակ,*

*Նաև՛ խողխողում արժանահատույց,
Երթ ծովապատառ, ձայն աստեղածիգ,
Լուսեղենների լուծ թաքնաթաքույց,*

*Մահ-թևընծայում դեռ կայանալիք,
Որ բերելու է մեզ նոր Տոնացույց՝
Իրար խառնելով դարեր ու տարիք:*

ԱՐՄԵՆ ԴԱՎԹՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ ԵՎ ՏՈՒՆԸ ՄԱՄԻԿՈՆԵՒՑ 4

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ 14

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 43

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ 60

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԸ 75

*ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԵՐԿԵԱԿԱՄԱՐԻ
ԼՈՒՄԻՆԸ 82*

*ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ.
Ա. ԴԱՎԹՅԱՆ - ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ 92*

ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ ԳԵՎՈՐԳԻ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
ԵՎ
ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խմբագիր՝ Վանուհի Եղիշյան

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ